Literary Research
Year18, NO. 73
Fall 2021

DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.73.3
DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.3.6

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

The Adventures of Hajji Baba of Isphahan as a Picaresque Novel

Maryam Saeedi[1], *Samira Bameshki*[2]

Recived:*3/2/2021* ***Accepted:*** *15/6/2021*

Abstract

Rereading Persian novels from the perspective of genre classification is a necessity that is lacking in literary research. The main issue in this research is to study this novel as a Picaresque novel and to show Picaresque features in it. The necessity of conducting this research is that in this article, we investigate why this novel can be considered as a picaresque novel and Haji Baba as a Picaro character, and in addition, the historical, social and cultural context of the period of writing this work and the relationship between this type of novel and the situational context of the time of text production is also studied. According to the obtained results, this novel is a Picaresque novel due to its satirical and critical language, simplicity of writing, first person perspective, realism and having an episodic plot and Haji Baba is also due to possessing traits such as lying, cunning, shrewdness, belonging to the lower classes of society, being constantly traveling, being dependent and on a ration of many masters, and not being morally committed means a picaro hero. Also, the unsettled political, social and cultural situation in the period of Fath-Ali Shah Qajar, caused chaos, insecurity and disorder in the

[1] . M.A graduated of Persian Language & Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Iran, *Email:* Maryamsaeedi0110@gmail.com
[2] . Corresponding author, Assistant Professor of Persian Language & Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Iran, https://orcid.org/0000-0002-9634-0442 ; *Email: bameshki@um.ac.ir*

society in Iran at that time and emerge of picaro people, which eventually led to the appearing of this narrative genre which critical-satirical approach to the situation and having picaro people is one of its important features and has favorably depicted the conditions of that era.

Keywords*: *picaresque novel, Picaro, The Adventures of Hajji Baba of Isfahan, Mirza Habib Isfahani, James Morier.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]

[DOI: 2634.18.73.3]

Extended Abstract

1. Introduction

In the sixteenth century, a new type of literature became known as Picaresque narration or Ayari narration (see: Sieber, 1389: 8) whose main character is a Picaro. A thief or a rogue who is helpless and earns his living by deception and gimmick. Appearance of such heroes in the world of writing, especially in Spanish fiction - in which the main character implied and emphasized the fundamental impact of social, economic and cultural conditions on members of society - signals the collapse of a system called Feudalism in which aristocracy were assumed ideal and great.

Picaresque novel was not limited to Spain, but " later the continuation of this type of literature penetrated in Europe (Italy, Germany and France) and even in the twentieth century some works in the Picaresque style were written in America" (see: Sieber, 1389: 30-40). This genre also exists in Maqamat, which is a style of writing in the Arab countries of Asia. Some even believe that picaresque was taken from Arabic Maqamat. For example, Ghunaymi Hilal has pointed to the similarities between Badi al-Zaman's and Hariri's Maqamat with the stories of the Spanish Picaresque and the imitation of Spanish Muslim writers of Arabic Maqamat in the late thirteenth century (Ghunaymi Hilal, 1390: 280-279).

This type of literature continuously appeared in the field of fiction. It seems that by the translation of Mirza Habib Isfahani from the novel *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* by British diplomat James Morier, this genre became more prominent in the area of Iranian story writing. According to a search conducted in the fictional works of Persian literature, the novel *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* is one of the best works that shows the most features of Picaresque.

Therefore, it is necessary to discuss the features of Picaresque in this novel and to open the door for further studies of this type of novel among different types of Persian novels. The main issue in this research is reading and reviewing this novel as a picaresque novel and the main focus is on this purpose to show that:

Research Questions

- what and how are the Picaresque features in novel *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan*?
- for what reason (s) can Haji Baba's character be considered as a Picaro?
- what has Haji Baba's novel got to do with the context of its translation and its political, social and cultural condition?

2. Literature Review

Reading the Persian novel of *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* as an example of Picaresque novel and examining its background shows that the researches that have been done in the field of Picaresque so far have examined the origin of Picaresque type and its similarities with Ayari literature or Maqamat which has nothing to do with our research; Such as the article "Comparative Narratology of the Maqamat and Picaresque" (2016); "Writing Maqama and picaresque based on Hariri's Maqamat and the life story of Lazarillo de Tormes" (2016); "Maqama and Picaresque: Has the style of Picaresque story writing been influenced by Maqama writing?" (1397); "Elements of intertextuality in the narratives of Picaresque and Maqamat" (2015); "Origin of Picaresque, East or West?" (2015) and the article "Features of Picaresque character in Iranian and foreign stories" (2015). In all of these articles basis of the work has been on the authors of Western Picaresque novels or Maqamat, and none of them has studied a Picaresque novel among Persian novels. Only two studies have been conducted on the study of the characteristics of Picaresque story in Persian stories; an article entitled "The Story of Picaresque in Jamalzadeh Short Stories" (1397) whose author to conclude that the literary genre of Picaresque novel owes much to the Iranian literary tradition, studied short stories by Mohammad Ali Jamalzadeh (ie: Vilan al-Dawlah, Bile Dig Bile Choghondar, political men, The chats of Mullah Ghorban Ali, Goose Kebab) and next to it, recounted one of the anecdotes of Hariri's Maqamat and also an anecdote of Gulistan as a complete example of Picaresque anecdote. The second is an article entitled "Picaresque, the link between" *The Adventures of Hajji Baba*

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]

[DOI: 2634.18.73.3]

of Isfahan "and" Voyages d'un faux derviche "(1398), which is a comparative study that bears the similarities of this novel with a work called" Voyages d'un faux derviche "by the Hungarian writer Arminius Vambery. The present study differs from the mentioned research both due to the detailed study of the characteristics of Picaresque and Picaro and also the study of the text production context.

3. Methodology

In this article, narratology and theory of narrative have been used to study Haji Baba's novel.

3. Results

The present study is dedicated to the study of the literary genre of Picaresque novel in the novel of *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan*. The results of the studies are as follows: Hajibaba's personality due to his characteristics such as: poverty and misery, being handyman of many masters, instability and change of identity, agility and intelligence, being opportunist, being deceptive and cunning , lying and being liar , hypocrisy and duplicity, stealing, not adhering to morality and being stationary is considered a picro character. *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* is a Picaresque novel; because the structure of the story is episodic and includes 134 chapter; is realistic; it has a critical view, it is satirical and sometimes humorous; story is told in the language of the main character of the story, Haji baba of Isfahan; therefore, the point of view of the work is the first person and the novel is expressed in a simple and fluent language, the life story of a picaro is depicted and the main character of the novel, Haji Baba, is a anti-hero.

It is the political, social and cultural condition of society that give rise to this species; and in any society where the conditions are prepared, characters of Picaro appear. The time of writing *The Adventures of Hajji Baba of Isfahan* is in the period of the reign of Fath Ali Shah Qajar. In this period, the king's weakness and incompetence, his tyranny, selfishness and lust, corruption of officials, courtiers and politicians, foreign interference and aggression, especially Britian, war with Russia, poverty and low literacy in society, distressed condition of people and anxiety of people about the situation of the country has caused insecurity, chaos, the deterioration of the situation of Iranian society at that time and appearing picaro characters ; therefore, we can say this genre, the content of which is criticizing conditions of that time and picaros, has well described conditions of that period.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]

[DOI: 2634.18.73.3]

References

1. Abrams, M. H. & Galt Harpham, G, (2009). A Glossary of Literary Terms, Boston: Wadsworth Cengage Learning.
2. Abrams, M. H. and Galt Harpham, G, (2009). *A Glossary of Literary Term*s, Translated by Saeid Sabzian Moradabadi, Rahnama: Tehran.
3. Arab Yousefabadi, Faezeh and Samira Bamshki. (2017). "Comparative Narrative of Maqama and Picaresque". Journal of Arabic Language and Literature, vol 14. Pp. 83-105.
4. Bahar (Malek al-shoara), Mohammad Taghi, *Stylistics, The Story of Evolution of Persian Prose*, Tehran: Amirkabir.
5. Balay, Christophe and Michel Cuypers, (1987), *Aux Sources de la Nouvelle Persane*, translated by Ahmad Karimi Hakak, Papirus: Tehran.
6. Bobani. Farzad. (2009). "James Morier, Haji Baba and Colonial Literature." Foreign languages research. Vol.43. Pp. 5-27.
7. Brewer, E, Cobham, (2003). *Brewer Dictionary of Phrase and Fable*. London: Blackmask Online.
8. Butor ,Michel, *Essais sur le Roman*, translated by Saeid Shartash, Sorush: Tehran.
9. Cottam, *Richard W.* (1964). *Nationalism in Iran.* Translated by Ahmad Tadayon, Tehran: Kavir.
10. Cuddon, J. A., *A Dictionary of Literary Terms*, translated by Kazem Firuzmand, 2nd ed., Shadegan: Tehran.
11. Dad, Sima, (1992), *Dictionary of Literary Terms*, Tehran: Morvarid.
12. Daneshgar. Azar. (2020). "Picaresque, the link between "*The Adventures of Hajji Baba of Isfahan*" and "*Voyages d'un faux derviche*". Quarterly Journal of Literary Criticism and Stylistics. Islamic Azad University, Shahrekord Branch. Pp. 57-78.
13. Fashahi, Mohammad Reza, (1975), *A Short Report on Intellectual and Social Developments in the Feudal Society of Iran*, Tehran: Gutenberg.
14. Ghanimi al-Hilal, Mohammad, (2011), *Comparative Literature (History and Transformation, Impactability, Influence of Islamic Culture and Literature*), translated by Morteza Ayatollah Zadeh Shirazi. Tehran: Amirkabir.
15. Halabi, Ali Asghar, (1985), *An Introduction to Irony and Humor in Iran*, Tehran: Courier of Translation and Publication.
16. Lothe, Jakob, *Narrative in fiction and film: an introduction*, Omid Nikfarjam, Minooye Kherad: Tehran.
17. Mirsadeghi, Jamal and Meymant (Zolghadr), (2011), *Guide to Novel Writing*, Tehran: Sokhan.
18. Mirsadeghi, Jamal, (1997), *Fiction*, Tehran: Sokhan.
19. Morier, James, (1998), *Haji Baba of Isfahan*, translated by Mirza Habib Isfahani, Elmi: Tehran.
20. Mostofi, Abdollah, (1983), *The Administrative and Social History of the Qajar Period: (The Story of My Life)*, 2nd ed., Tehran: Zavar.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]

[DOI: 2634.18.73.3]

21. Nategh, Homa, *Don't do the crime, if you can't do the Time*, Tehran: Agah.
22. Nik Kholq, Ali Akbar & Asgari Nouri, (1998), *Fields of Sociology of Iranian Nomads*, Tehran: Chapakhsh.
23. Pavlovich, Mikhail, (1978), *Three Articles on the Iranian Constitutional Revolution*, translated by Hoshyar, 3rd ed., Tehran: Pocket Books Company.
24. Razi, Najmal-din, (1993), Mursad al-Ebad, edited by Amin Riahi, Tehran: Toos.
25. Sabzian Moradabadi, Saeed and Mir Jalalal-din Kazazi, (2009), *Dictionary of Theory and Literary Criticism (Vocabulary of Literature and Related Fields)*, Tehran: Morvarid.
26. Safa, Zabih allah, (1985), Ganjineh Sokhan, Tehran: Amirkabir.
27. Sepehr, Mohammad Taqi Lesan al-Molk, (2011), *Naskh al-Tawarikh* (Qajar history), by effort of Jamshid Kianfar, Tehran: Asatir.
28. Shamim, Ali Asghar, (2000), *Iran in Qajar Period*, Tehran: Zaryab Publishing.
29. Sieber, Harry, (2020), *Picaresque; Critical Idioms*, translated by Farzaneh Taheri, Tehran: Markaz.
30. Trawick, Buckner B, (1964), *World Literature*: Volume 1 - Greek, Roman, Oriental and Medieval Classics (College Outline Series), translated by Arab Ali Rezaei, 4th ed., Tehran: Farzan Rooz Publishing and Research.
31. Wicks, Ulrich, (1974). "The Nature of Picaresque Narrative: A Model Approach", *PMLA*, 89 (1974), 240-249.
32. Zarghani, Seyed Mehdi, (2020), *History of Iranian Literature and the Realm of Persian Language (4) with a genre approach*, 2nd ed., Tehran: Fatemi Publications.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]

[DOI: 2634.18.73.3]

فصلنامه
سال۱۸، شماره۷۳، پاییز ۱٤۰۰، ص٦۳-۹۵
مقاله پژوهشی
DOI: https://doi.org/10.2634/Lire.18.73.3
DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.3.6

سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی به‌مثابه رمانی پیکارسکی

مریم سعیدی[۱]؛ دکترسمیرا بامشکی[۲] *

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۱۵ **پذیرش مقاله:** ۱٤۰۰/۳/۲۵

چکیده

مسأله اساسی این پژوهش بررسی رمان *سرگذشت حاجی بابا اصفهانی* به عنوان رمانی پیکارسکی که تلاش می‌شود ویژگیهای پیکارسکی این رمان بررسی شود. در این پژوهش این موضوع واکاوی می‌شود که بنا به چه دلایلی، رمان *سرگذشت حاجی بابای اصفهانی* می‌تواند رمان پیکارسکی و حاجی بابای اصفهانی شخصیت پیکارو قلمداد شود. با توجه به نتایج، رمان *سرگذشت حاجی بابا اصفهانی* به دلیل داشتن زبان هجوآمیز و انتقادی بودن اثر، سادگی زبان نگارش، زاویهٔ دید اوّل‌شخص، رئالیستی و واقعگرایانه‌بودن و ساختار اپیزودیک، رمانی پیکارسکی به‌شمار می‌آید و حاجی‌بابا اصفهانی به دلیل برخورداری از ویژگیهایی همچون دروغگویی، فریبکاری و حیله‌گری، زیرکی، متعلق بودن به طبقات پایین جامعه، دائم‌السفر بودن، وابسته و جیره‌خوار اربابان متعدّد بودن و پایبند اخلاق نبودن، قهرمان پیکاروی به‌تمام معناست. همچنین اوضاع نابسامان سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در دورهٔ فتحعلی‌شاه قاجار، سبب ایجاد هرج و مرج، ناامنی و به‌هم‌ریختگی اوضاع جامعهٔ ایران آن روزگار و ظهور انسانهای پیکارو صفت شده‌است که در نهایت به پدیدآمدن ژانری می‌انجامد که رویکرد انتقادی- هجوی از شرایط و آدمهای پیکاروگونه از ویژگیهای مهم آن است و به گونه مطلوبی شرایط آن عصر را ترسیم کرده است.

کلیدواژه‌ها: رمان پیکارسک در ایران، رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی*، میرزاحبیب اصفهانی، جیمز موریه، رمان فارسی معاصر.

۱.دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
*۲. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد(نویسنده مسئول) *bameshki@um.ac.ir*
https://orcid.org/0000-0002-9634-0442

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

۱. مقدمه

در قرن شانزدهم میلادی نوع ادبی جدیدی با عنوان روایت پیکارسک یا روایت عیّاری رواج پیدا کرد (ر.ک: سیبر،۱۳۸۹: ۸) که شخصیّت اصلی آن یک پیکارو است؛ دزد و قلّاشی که بی‌سر و سامان است و روزی خود را با فریب و حیله به دست می‌آورد. ظهور چنین قهرمانانی در دنیای نویسندگی بویژه داستان‌نویسی اسپانیا- که شخصیّت اصلی در آن به تأثیر اساسی شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در زندگی افراد جامعه اشاره و تأکید می‌کرد- بیانگر فروپاشیدن نظامی است به نام نظام فئودالی که در آن اشراف را انسانهای آرمانی و بزرگ می‌پنداشتند.

رمان پیکارسک به اسپانیا منحصر نماند؛ بلکه «ادامه این نوع ادبی بعدها در اروپا (ایتالیا، آلمان و فرانسه) نفوذ پیدا کرد و حتّی در قرن بیستم هم آثاری به شیوه پیکارسک در امریکا تألیف شد» (ر.ک: سیبر،۱۳۸۹: ۳۰-۴۰). این ژانر در مقامات نیز وجود دارد که نوعی سبک نویسندگی در کشورهای عربی قارّه آسیاست؛ حتی عدّه‌ای معتقدند که پیکارسک برگرفته از مقامات عربی است؛ به طور مثال، غنیمی هلال به شباهتهای مقامات بدیع‌الزّمان و حریری با داستانهای پیکارسک اسپانیایی و تقلید نویسندگان مسلمان عرب اسپانیا در اواخر قرن سیزده از مقامات عربی اشاره کرده‌است (غنیمی هلال،۱۳۹۰: ۲۸۰-۲۷۹).

این نوع ادبی، حضور خود را در پهنه ادبیّات داستانی ادامه داد. به نظر می‌رسد با ترجمه میرزا حبیب اصفهانی از رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* تألیف جیمز موریه، سیاستمدار بریتانیایی این ژانر در عرصه داستان‌نویسی ایرانی برجسته‌تر شد. براساس جستجویی که در آثار داستانی ادبیّات فارسی انجام شد، رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* یکی از بهترین آثاری است که بیشترین ویژگیهای پیکارسک را در خود ظاهر می‌سازد؛ از این رو ضروری است تا ویژگیهای پیکارسکی این رمان مورد بحث و بررسی قرار گیرد و دریچه‌ای برای بررسیهای بیشتر این نوع رمان در میان انواع گونه‌های رمانهای فارسی گشوده شود. مسأله اساسی این پژوهشی خواندن و بررسی این رمان به‌مثابهٔ رمانی پیکارسکی است، و تمرکز اصلی بر این است تا نشان داده شود که:

الف) ویژگیهایِ پیکارسکیِ رمان *سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی* چیست؟

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

ب) به چه دلیل (دلایل) می‌توان شخصیّت حاجی‌بابا را یک پیکارو لحاظ کرد؟

ج) رمان حاجی‌بابا با بافت ترجمه و موقعیّتهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن چه نسبتی دارد؟

۲. پیشینهٔ تحقیق

رمان فارسیِ سرگذشت *حاجی‌بابا اصفهانی* به‌عنوان نمونه‌ای از رمان پیکارسکی و بررسی پیشینه آن نشان می‌دهد، پژوهشهایی که تاکنون در زمینه پیکارسک انجام شده به بررسی خاستگاه گونه پیکارسک و شباهتهای آن با مقامه یا ادب عیّاری پرداخته است که با مسأله این پژوهش ارتباطی ندارد؛ همچون مقاله «روایت‌شناسی تطبیقی‌گونه مقامه و پیکارسک» (۱۳۹۵)؛ «مقامه‌نویسی و پیکارسک با تکیه بر *مقامات حریری* و داستان *زندگانی عصاکش تُرمسی*» (۱۳۹۵)؛ «مقامه و پیکارسک: آیا سبک داستان‌نویسی پیکارسک از مقامه‌نویسیِ تأثیرپذیر بوده است؟» (۱۳۹۷)؛ «عناصر بینامتنیت در روایات پیکارسک و مقامات» (۱۳۹٤)؛ «خاستگاه پیکارسک، شرق یا غرب؟» (۱۳۹٤) و مقاله «ویژگیهای شخصیّت پیکارسک در داستانهای ایرانی و خارجی» (۱۳۹۷). مبنای کار نویسندگان در تمام این مقالات، رمانهای پیکارسکی غربی یا مقامات بوده‌است و هیچ‌یک به مطالعهٔ رمان پیکارسکی در میان رمانهای فارسی نپرداخته‌اند. تنها دو پژوهش درباره بررسی ویژگیهای داستان پیکارسکی در داستانهای فارسی انجام شده‌است: یکی مقاله‌ای با عنوان «داستان پیکارسک در داستانهای کوتاه جمال‌زاده» (۱۳۹۷) که نگارنده آن برای دست‌یافتن به این نتیجه، که نوع ادبی رمان پیکارسک تا اندازه‌ای مدیون سنّت ادبی ایرانی است، داستانهای کوتاه محمّدعلی جمالزاده (یعنی ویلان الدوله، بیله دیگ، بیله چغندر، رجل سیاسی، درد دل ملا قربانعلی، کباب غاز) را بررسی، و در کنار آن یکی از حکایتهای *مقامات حریری* و نیز حکایتی از *گلستان* را به عنوان نمونه‌ای کامل از حکایت پیکارسک بازگو کرده‌است. دوم مقاله‌ای است با عنوان «پیکارسک حلقه پیوند «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» و «سیاحت درویشی دروغین» (۱۳۹۸) که پژوهشی تطبیقی است و شباهتهای این رمان را با اثری به نام «سیاحت درویشی دروغین» از آرمینیوس وامبری، نویسنده‌ای مجارستانی، بررسی کرده‌است. این پژوهش به دلیل بررسی جزئیات در زمینهٔ ویژگیهای پیکارسک و پیکارو و هم بررسی بافت تولید متن با آن پژوهش متفاوت است.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]

[DOI: 2634.18.73.3]

۳. رمان پیکارسک

۳-۱ تعریف پیکارسک

پیکارسک از «واژه انگلیسی«*Picaresque*» و از واژه اسپانیایی «*Picareco* یا *Picares*» وام گرفته شده‌است... متأسّفانه پیکارو واژه‌ای است که ریشه‌های آن بدرستی روشن و پیدا نیست و تاریخچه معنای آن پیچیده است» (سیبر، ۱۳۸۹: ۸). سعید سبزیان، مترجم *فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی* اثر ایبرمز[۱] و گالت‌هرفم[۲] برای اصطلاح *Picaresque narrative*، روایت عیّاری یا روایات پیکارسک را برگزیده‌است (ایبرمز و گالت‌هرفم، ۱۳۸۷: ۲۷۹). برای پیکارسک تعاریف گوناگونی در نظر گرفته‌اند که بیشتر سبب سردرگمی شده‌است.

از دیدگاه فانگر دِ هان[۳] پیکارسک داستان خودنوشت یک پیکاروست که در آن شکلی از هجو اوضاع و احوال و اشخاص زمانه‌ای را روایت می‌کند که در آن می‌زیسته‌است. کلودیو گیلین[٤] از دید دیگری به موضوع نگاه می‌کند. او تمام روایت پیکارسک را اعترافات یک دروغگو دانسته‌است. پارکر[٥] موضوع اعتراف را از تعریف گیلین نپذیرفته و مدّعی است که منظر خودزندگینامه‌ای اصل و اساس نیست و ویژگی ممیّز فضای بزهکاری است. ایهاب حسن[٦] نیز منکر ریشه‌هایی اسپانیایی آن شده و آن را پدیده‌ای انگلیسی دانسته‌است. کریستین ویتبورن[۷] نیز به ریشه‌های پیکارسک توجّه کرده و آن را به اسپانیای قرن چهارم متعلّق دانسته‌است (سیبر، ۱۳۸۹: ٤).

سیما داد پیکارسک را قالبی در ادبیّات داستانی می‌داند که شخصیّت اصلی آن یعنی پیکارو به‌طور معمول آدمی آواره، بی‌هویّت و در عین حال باهوش است که کمتر دستخوش تغییر می‌شود (داد، ۱۳۷۱: ۱۵۳). از نظر میرصادقی:

> رمانی است که غالباً زندگی طبقه متوسّط و بورژوا را با لحنی آمیخته به هجو و طنز و مطایبه تصویر می‌کند و اغلب شرح زندگی آدم خانه‌به‌دوش و بی‌سر و پا و ماجراجویی از طبقه تهیدست است که با دریوزگی و مسخرگی و کلاهبرداری امرار معاش می‌کند و از کار جدّی و پر زحمت و دشوار سر باز می‌زند (میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۵۳۲؛ نیز میرصادقی، ۱۳۷٦: ٤۲۱و٤۲۲).

تعریف فانگر دِ هان کلّی است؛ اما تعریف میرصادقی از پیکارسک با جزئیّات بیشتری بیان شده‌است و به نوعی همهٔ تعاریف را دربرمی‌گیرد.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

این‌گونه از روایت اوّلین بار در میانه سده شانزدهم در اسپانیا پدیدار شد و شکوفایی کامل آن به صورت نوعی ادبی حدوداً پنجاه سال بعد به وجود آمد(ر.ک: سیبر، ۱۳۸۹: ١٤). نمونه نخستین رمان پیکارسک *لازاریلو د تورمس*[8] (۱۵۵۳) اثری ناشناس است. دو تن از مشهورترین رمان‌نویسان پیکارسکِ اسپانیا، ماتیو آلیمان[9] صاحب *گوسمان د آلفاراک*[10] (۱۵۹۹-١٦٠٤) و فرانسیسکو دِ که‌و دو[11] نویسنده *زندگی بوسکون*[12] (١٦٢٦) استَ. این دو اثر در اروپا سخت شهرت یافت. پیکارسک مانند همه انواع ادبی ویژگیهای خاصّ خود را دارد. سیبر در کتاب *پیکارسک* سه ویژگی مهم برای این نوع ادبی ذکر می‌کند:

نخست اینکه اثری داستانی است که به عادات و زندگی قلّاشان می‌پردازد. ویژگی دیگرش این است که سبک یا گونه‌ای در داستان‌نویسی و اثر ادبی است که از دیگر سبکها متمایز است؛ در نهایت چون خاستگاه آن اسپانیاست، می‌توان سیر زمانی و مکانیِ پیدایش آن را دنبال کرد (سیبر، ۱۳۸۹: ۳و٤). آنچه در همه منابعِ مربوط به پیکارسک، قدر مشترکِ ویژگیهای این ژانر است عبارت است از:

– پیکارسک زندگیِ پیکارو را به تصویر می‌کشد (سیبر، ۱۳۸۹: ٤؛ کادن،١٣٨٦: ٣٢٤؛ ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۷۹؛ میرصادقی و میمنت،۱۳۹۰: ۱٤۳؛ ۲٤۰ :wi cks,١٩٧٤؛ تراویک،۱۳۹۰: ج۱/ ٥٦٦).

– شخصیّت اصلی در داستانهای پیکارسک منفی است و به قول سیبر (۱۳۸۹: ٤٤)، ایبرمز و گالت (۱۳۱-۱۳۰ :۲۰۰۹)، (۲٤٦ :۱۹۷٤) *wicks* و تراویک (۱۳۹۰: ج۱/ ٥٦٧-٥٦٨) ضدّ قهرمان است.

– ساختار داستان پیکارسک اپیزودیک و چند بخشی است (*Abrams &Galt,* 2009: 130-131؛ سیبر،۱۳۸۹: ۱۳؛ میرصادقی و میمنت،۱۳۹۰: ۱٤۳).

– داستانهای پیکارسک رئالیستی و واقعگرایانه است (*wicks,*1974: 246؛ کادن،١٣٨٦: ٣٢٥؛ بوتور،۱۳۷۹: ۱٤۲؛ میرصادقی و میمنت،۱۳۹۰: ۱٤٤ تراویک،۱۳۹۰: ج۱/ ٥٦٦).

– داستانهای پیکارسک لحنی هجوآمیز، هزل‌آمیز و گاه طنزگونه و انتقادی دارد (*Abrams &Galt,* 2009: 130-131؛ سیبر،۱۳۸۹: ۹-۱۰؛ بوتور،۱۳۷۹: ۱٤۲؛ تراویک،۱۳۹۰: ج۱/ ٥٦٨).

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

نمودار (۱) وجه مشترکِ ویژگیهای رمان پیکارسک در منابع نظری

در این قسمت برخی از مؤلّفه‌های این ژانر یک به یک بررسی می‌شود:

الف) درونمایه: درونمایه پیکارسک به تصویر کشیدن زندگی انسان پیکارو، آغاز تا پایان آن است؛ سرگذشت تلخ و خنده‌آور کودک یتیمی که با انواع ناملایمات روزگار درگیر است و برای خلاص شدن از آن شرایط می‌باید انواع حیله‌گریها و شیادیها را بیاموزد. در رمان پیکارسک اسپانیایی توصیف و ماجراهای یک کلاش (پیکارو) نقل می‌شود که از والدینی تهیدست و غیرآبرومند زاده شده‌است که اغلب برای تقدیس پیوندشان، زحمت تشریفات (غسل تعمید) را به خود نمی‌دهند و از ولادت او نیز چندان خشنود نیستند... او با ترفندها و حیله‌گریهای گوناگون به گذران روزگار خود می‌پردازد...، باید به خدمت کسی درآید. او درمی‌یابد که باید دسترنج خدماتش را با حیله‌گریهایش افزونتر کند؛ برای همین از این ارباب به سراغ آن ارباب می‌رود؛ در این خدمتگزاریها همه را فریب می‌دهد و در روایت خود آنها را وصف و هجو می‌کند. سرانجام، پس از پشت سرگذاشتن انواع سختی‌ها، بی‌اعتباری مال و مقام آدمی را می‌سنجد و داستان خود را پایان می‌دهد (سیبر، ۱۳۸۹: ٤و٥).

ب) فرم: فرم رمانهای پیکارسکی اپیزودیک است؛ «به عبارتی از زنجیره‌ای از وقایع شکل گرفته که چون برای یک شخص اتّفاق افتاده به هم مرتبط شده‌اند» (سیبر، ۱۳۸۹: ۲۷۹) و به رمان کلّیت داده است؛ بنابراین داستانهای پیکارسک «دارای فرم سازمان یافته پیرنگ نیستند» (ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۸۰). یکی از فرمهای اصلی در این نوع رمان، پیرنگ سفر است؛ چون پیکارو برای کسب و کار، حیله و نیرنگ و ترس از رسوایی دایم در

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

حال سفر است. از دیدگاه هری سیبر سفرهای پیکارو «برای گریز از درماندگی» (سیبر،۱۳۸۹: ۱۳) است.

ج) شخصیّت: پیکارو رذل بی‌قیدی است که به مدد زرنگیهای خود زندگی را می‌گذراند (ر.ک: ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۷۹). او شخصیّتی متلون است که در خدمت ارباب و سروری است (کادن،۱۳۸٦: ۳۲۵) و علاوه بر اربابان گوناگون، می‌تواند نقشهای متفاوتی نیز بازی کند. ویژگی اساسی پیکارو بی‌ثباتی اوست؛ بی‌ثباتی نقش‌هایش در زندگی، بی‌ثباتی هویّتش. شخصیّت او در برابر جهانی ناپایدار پیوسته در حال تغییر است و تناقض‌آمیز اینکه هیچ‌چیز پایدارتر از خود ناپایدار نیست (سیبر، ۱۳۸۹: ۹۱). پیکارو ضد قهرمان است (Abrams &Galt, 2009: 130-131). در جریان ماجراجوییهایش کمتر شخصیّت وی تحوّل می‌یابد (ر.ک: ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۷۹).

د) سبک: سبک داستانهای پیکارسک از دیدگاه ایبرمز و هرفم گالت رئالیست و واقعگرایانه است (ر.ک: ایبرمز و گالت هرفم، ۱۳۸۷: ۲۸۰). پیکارو نیز بر پایهٔ «تجربه، جامعه‌ای را که در آن زندگی می‌کند به نکوهش می‌گیرد» (کادن،۱۳۸٦: ۳۲۵). ویکز واقعگرایی روایات پیکارسک را چنین شرح می‌دهد: واقعگرایی در رمانهای پیکارسک بدین معناست که جزئیات بسیار ریز داستان، صادقانه در اختیار خواننده گذاشته می‌شود و نیز زبان، کاملا رک و صریح است و حوادثی شرح داده می‌شود که در ارتباط با زندگی افراد سطح پایین اجتماع است؛ به همین دلیل است که مورّخان اصرار فراوان دارند بر اینکه روایات پیکارسک را سندی اجتماعی ارزیابی کنند که ادّعای آن‌ها درجات گوناگون واقعیّت عصر پیش از افول سیاسی و اقتصادی اسپانیا را بازتولید می‌کند (wicks,1974: 246).

ه) زبان: یکی دیگر از مؤلّفه‌های این ژانر، زبان هجوآمیز آن است. این گونه زبان در بافت زمان رواج این ژانر ریشه دارد. دولتهای اسپانیا برای جنگ و ادامهٔ آن مدام سربازگیری می‌کردند و مجبور بودند از همه قشری سرباز بگیرند و این سربازها از هر طبقه‌ای بودند و اغلب زبان پست و سخیفی داشتند.

هری سیبر معتقد است که شاهان هاپسبورگ خود را وقف ساختن امپراتوری کرده، و جنگهایی به راه انداخته، و لشکریان عظیمی فراهم آورده بودند تا از سرزمینهای وسیع در اقصی نقاط قلمرو اسپانیاییها دفاع کنند و به دلیل دشواریها ناچار شدند برای

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

سربازگیری به سراغ تبهکاران بروند و این سبب می‌شد که بی‌نظمی‌ها دو چندان شود و سربازان همان ارزشهای پیکارسکی، یعنی بطالت، وحشیگری، کلّه‌خری، عشق به قمار و گرایش شدید به جعل و تقلّب را از خود نشان دهند که در اواخر سده شانزدهم در جامعه اسپانیا شیوع پیدا کرده بود (سیبر،۱۳۸۹: ۹و۱۰).

و) زاویه دیدِ اوّل شخص: زاویه دید در داستانها و رمانهای پیکارسکی «روایت اوّل شخص است» (سیبر،۱۳۸۹: ۱۸).

نمودار (۲) برخی از ویژگیهای رمان پیکارسک

۲-۳ ویژگیهای پیکارو

به شخصیّت اصلی در رمانهای پیکارسک، پیکارو یعنی «رذل، دغلباز» گویند (کادن،۱۳۸٦: ۳۲٤). این عنوان به سربازان اسپانیایی در قرن چهاردهم میلادی گفته می‌شده که با گذشت زمان معنای واژه تغییر کرده‌است. این اشخاص ویژگیهای خاصّی دارند که آنان را از بقیّه متمایز می‌کند:

– پیکارو انسانی قلاش، ولگرد، اوباش، رذل و دغلباز، حقه‌باز و کلاهبردار است (سیبر، ۱۳۸۹: ٤؛ کادن،۱۳۸٦: ۳۲٤؛ ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۸۰؛ بوتور،۱۳۷۹: ۱٤۲، میرصادقی و میمنت،۱۳۹۰: ۱٤۳؛ تراویک،۱۳۹۰: ج۱/ ٥٦٦).

– پیکارو از طبقه تهیدست، فقیر و زیردست است (سیبر، ۱۳۸۹: ٤ و ۷٦؛ ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۷۹؛ میرصادقی و میمنت،۱۳۹۰: ۱٤۳؛ تراویک،۱۳۹۰: ج۱/ ٥٦۷). «قهرمان پیکارسک، قهرمانی است بدتر از آنچه ما هستیم. او در جهانی پُرآشوب، که از جهان ما بدتر است،

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

گرفتار، و با ماجراهایی روبه‌رو می‌شود که به‌طور متناوب هم قربانی آن جهان است و هم استثمار کننده آن (عرب یوسف‌آبادی و بامشکی،۱۳۹۵: ۹۳).

– پیکارو ماجراجو و پیوسته در سفر است (wicks,1974: 243؛ سیبر،۱۳۸۹: ۱۳؛ ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۷۹؛ میرصادقی و میمنت،۱۳۹۰: ۱۴۳؛ بوتور،۱۳۷۹: ۱۴۲؛ تراویک،۱۳۹۰: ج۱/ ۵۶۷). شخصیّت اصلی به دلیل نارضایتی از شرایطی که در آن زندگی می‌کند، محلّ زندگی خود را ترک و سفر را آغاز می‌کند.

– پیکارو ضدّ قهرمانی است که در بند اخلاق نیست (سیبر،۱۳۸۹: ٤٤؛ Abrams &Galt, 2009: 130-131؛ wicks,1974: 246؛ تراویک،۱۳۹۰: ج۱/ ۵۶۷–۵۶۸). «او مشغول تاخت و تاز در جهانی است که در حال تکّه‌تکّه شدن و خرد شدن و از هم پاشیدن است» (عرب یوسف‌آبادی و بامشکی،۱۳۹۵: ۹۳) و با حیله‌ها و وسیله‌های گوناگون، مدارج ترقّی را در جامعه طی می‌کند؛ ولی سرانجام از سوی همان جامعه طرد می‌شود (بالایی و کویی‌پرس،۱۳٦٦: ۱۸۰).

– شخصیّت‌های رمان پیکارسک اغلب ایستا هستند و تغییر اندکی می‌پذیرند. حوادث و اتّفاقات پیش می‌آیند و کمتر در آنها تحوّل ایجاد می‌کنند. در پایانِ رمان، اغلب ویژگیهای آنها همان است که از ابتدا بوده است و اگر تغییری در زندگیِ پیکارو به وجود آید، این تغییر بیرونی است نه عمیق و درونی (میرصادقی، ۱۳۷٦: ٤٢٤).

٤. بررسی ویژگیهای پیکارسکی رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی*

٤-۱ ویژگیهای حاجی‌بابا به‌مثابهٔ یک پیکارو

شخصیّت از ارکان اصلی داستان و پایه و اساس آن است. هر کنشی با وجود او پدید می‌آید. «درک و برداشت ما از شخصیت به درک ما از روایت شکل می‌دهد و از آن شکل می‌گیرد» (لوته، ۱۳۸۸: ۱۰۲). شخصیّت اصلی در رمانهای پیکارسک یک پیکارو است. در رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* با چندین شخصیّت پیکارو روبه‌رو هستیم؛ شخصیّت‌هایی چون حاجی‌بابا، درویش‌صفر و درویش بی‌دین که برجسته‌ترین و سرشناسترین آنها حاجی‌باباست. طبق نمودار ذیل ویژگیهای پیکاروهای این رمان نشان داده، و نمونه‌های آن هم در ادامه ارائه می‌شود:

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

نمودار (۳) ویژگیهای شخصیّت‌های پیکارو در رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی*

۱-۱-٤ فقر و تهیدستی

فقر و تهیدستی از نخستین ویژگیهای یک پیکاروست. هری سیبر در این باره می‌گوید: در رمان پیکارسک اسپانیایی، ماجراهای یک پیکارو توصیف می‌شود که در خانواده‌ای فقیر و غیرآبرومند به دنیا آمده است (سیبر، ۱۳۸۹: ٤و۵).

حاجی‌بابا از طبقات پایین جامعه است که پدرش سلمانی دارد و او نیز از وقتی خودش را می‌شناسد در کنار پدر به کار سلمانی می‌پردازد (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۵۵-۵۷). درویش‌صفر، پیکاروی دیگری است که پسر لوطی‌باشی دلقک حاکم شیراز است. خودش در این باره می‌گوید: «پدرم، لوطی‌باشی حاکم شیراز، و مادرم فاحشه‌ای بود «طاؤس» نام؛ **ازین پدر و مادر قیاس فرزند نیک توان کرد**» (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۲۲).

۲-۱-٤ سفرهای پی‌درپی، طولانی و ماجراجویانه

از دیگر ویژگیهای مهم پیکارو، ماجراجویی و پیوسته در سفر بودن است (میرصادقی و میمنت،۱۳۹۰: ۱٤۳؛ بوتور،۱۳۷۹: ۱٤۲) تا جایی که به یکی از مؤلّفه‌های ثابت و اساسی رمان پیکارسک تبدیل شده‌است؛ حتّی در برخی منابع آن را نوعی سفرنامه دانسته‌اند (ر.ک: سبزیان مراد آبادی و کزّازی، ۱۳۸۸: ۳۸۰). شخصیّت اصلی رمانهایی مانند *ژیل بلاس*، *رابینسون کروزوئه*، *تام سایر*، *عصاکش تورمسی* و... دائم در حال سفرند؛ آن هم سفرهای طولانی.

در این داستان با سفرهای دائمی‌حاجی‌بابا روبه‌رو هستیم. او از وقتی که خود را می‌شناسد، سفر را آغاز می‌کند و این سفر برای او ماندگاری و ثبات نمی‌آورد؛ بلکه به

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

دلیل شرایط مجبور می‌شود دائم فرار کند و از مکانی به مکان دیگر برود. دیگر پیکاروی این رمان یعنی درویش‌صفر هم از شهری به شهری و از منطقه‌ای به منطقه دیگر سفر می‌کند. درویش‌صفر نیز از شیراز به اصفهان و از آنجا به تهران، استانبول، مصر، حلب، شام، بندر جدهّ، بندر سورت هند، لاهور و کشمیر، هرات و از آنجا به مشهد می‌رود. در جدولهای ذیل مسیر سفرها و شهرهایی نشان داده شده‌است که حاجی‌بابا و درویش‌صفر می‌روند.

نمودار (٤) مسیر شهرهایی که حاجی‌بابا می‌رود.

نمودار (٥) مسیر شهرهایی که درویش‌صفر می‌رود.

درویش‌صفر در مورد سفرهای خود به همراه درویش بی‌دین چنین می‌گوید:

> چون پیاده سفر می‌کردیم از هر جا و هر چیز نیک با خبر مستحضر می‌شدیم. از طهران به استانبول و از آنجا به مصر و حلب و شام رفتیم. در بندر جدهّ به کشتی سوار روزانه بندر سورت هند و از آنجا به لاهور و کشمیر روان شدیم؛ امّا در این منازل آخرین، نقش درویش نمی‌گرفت؛ چه مردم آنجاها خود کهنه‌رِند و غلّاش بودند؛ عاقبت رخت به هرات کشیدیم (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۲۸و۱۲۹).

دلیل سفرهای حاجی‌بابا و درویش‌صفر در این رمان، فریبکاریها و حیله‌گریهای آنهاست که سبب می‌شود از ترس لورفتن یا از دست دادن جان یا تنبیه شدن و یا رسوا شدن فرار را بر قرار ترجیح بدهند.

۳-۱-٤ جیره‌خواری

یکی دیگر از ویژگیهای حاجی‌بابا جیره‌خواری است. بنا به گفته هری سیبر پیکارو با «هر دوز و کلکی که شده بزرگ می‌شود و در هر صورت نتیجه آن یکی است؛ برای اینکه زنده بماند، باید به خدمت کسی درآید» (سیبر،۱۳۸۹: ٥)؛ بنابراین می‌توان گفت که در رمان پیکارسک، شخصیّت اصلی که یک پیکارو است از سوی دیگران مورد استثمار

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

قرار می‌گیرد و ناچار است برای گذراندن زندگی خود از خدمت یک ارباب در خدمت ارباب دیگر قرار گیرد. این ویژگی در رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* هم وجود دارد. حاجی‌بابا، که شخصیّت اصلی پیکارو است، جیره‌خوار اربابان متعدّدی می‌شود که در جدول ذیل اربابان وی نمایش داده شده‌است.

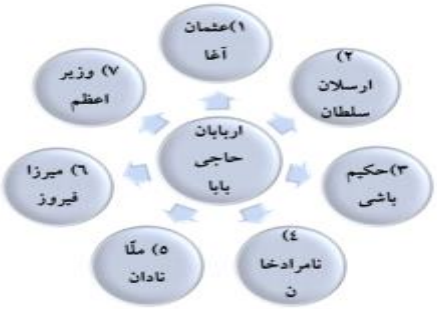

نمودار (٦) اربابان متعدّد حاجی‌بابا اصفهانی

این ویژگی در درویش‌صفر هم دیده می‌شود. او ابتدا در خدمت لوطی‌باشی است؛ ولی به دلیل رسوایی در عشق از شیراز اخراج می‌شود؛ در راه خروج از شیراز با درویش وحشت‌انگیز (درویش بی‌دین) آشنا می‌شود و به خدمت او در می‌آید.

٤-۱-٤ بی‌ثباتی و تغییر هویّت

بی‌ثباتی و تغییر هویّت و چهره در پیکاروها رایج است. هری سیبر این ویژگی را مشخّصه اصلی پیکارو معرّفی می‌کند (ر.ک: سیبر، ۱۳۸۹: ۹۱)؛ زیرا آن قدر در اشتباهات و گناهان خود غرق شده است که راه گریز دیگری ندارد. البتّه باید گفت که پیکارو از گناه خود خیلی ناراحت نمی‌شود و عذاب وجدان پیدا نمی‌کند. این موارد از او «شخصیّتی متلوّن» (کادن،۱۳۸٦: ۳۲۵) ساخته است. سیبر تعبیری دیگر دارد. او پیکارو را قهرمانی با هزار چهره معرّفی می‌کند (سیبر،۱۳۸۹: ۹۱).

این تلوّن و رنگ به رنگ شدن در حاجی‌بابا هم دیده می‌شود. شاگرد سلمانی بودن، شاگردی و حسابداری، سلمانی، سقّایی، توتون‌فروشی، درویشی، معرکه‌گیری، شاگردی حکیم‌باشی، نسقچی‌باشی، دفترداری، تاجری، مشاوری و کارپردازی شاه و در نهایت منشی‌گری سفیر ایران در انگلستان.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

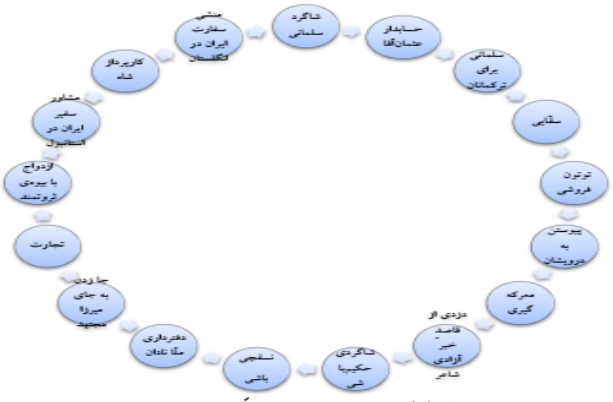

نمودار (۷) بی‌ثباتی و تغییر هویّت حاجی‌بابا

۵-۱-٤ باهوشی و زیرکی

باهوشی و زرنگی از ویژگیهای پیکارو است. در کتاب فرهنگ اصطلاحات ادبی این شخصیّت به‌طور معمول آدمی «باهوش و در عین حال زیرک است» (داد،۱۳۷۱: ۱۵۳) که «به مدد زرنگیهای خود روزگار می‌گذراند» (ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۷۹). چنین شخصی باید باهوش باشد **تا بتواند بموقع از مهلکه فرار کند یا گلیم خود را از آب بیرون بکشد.**

حاجی‌بابا هم بسیار زیرک، و با استفاده از همین ویژگی است که در برابر به دست آوردن حبّه‌ای دارو از حکیم فرنگی از حکیم‌باشی به عنوان پاداش سکّه طلا دریافت می‌کند (ر.ک: موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۷۸-۱۸٤). این ویژگی حاجی‌بابا سبب می‌شود که نزد صدراعظم محبوب شود؛ زیرا به نقطه ضعف وزیر پی می‌برد (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ٥٦۰) و حتّی به کارپردازی شاه منصوب شود (موریه، ۱۳۹۸: ج۳/ ٥۹۰). همین باهوشی و زیرکی او سبب می‌شود از فرصت به بهترین شکل استفاده کند.

٦-۱-٤ استفاده مناسب از فرصت (فرصت‌جویی)

انسان باید از فرصتهای مناسب به بهترین وجهی بهره‌برداری کند؛ زیرا فرصتها موقعیّتهای مناسبی است که در شرایط مختلف برای انسان پیش می‌آید و زمینه راحت کار را برای او فراهم می‌کند. حاجی‌بابا در این زمینه تخصّص دارد. او مترصّد استفاده از موقعیّت‌های خوب و مناسب است و به محض اینکه این شرایط فراهم شود، دست به کار می‌شود.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

حاجی‌بابا، پیکارویی فرصت‌طلب است. فرصت‌جویی او را در ماجرای به دست آوردن شبکلاه عثمان آقا که حاوی سکّه‌های اشرفی بود از ابهٔ[13] همسر ارسلان سلطان می‌توان دید (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۷۸و۷۹)؛ خود را به جای مجتهد جا زدن (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ٤٤٧)؛ نسقچی شدن (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۲۵۱) و اقدام به رشوه گرفتن که در این باره می‌گوید: «من از شادی بیتاب بودم و با بی‌خبری از شالوده کار شیرعلی، می‌دانستم که **این چنین فرصتها امثال ما مردمان جاه‌جو را خیلی غنیمت است**» (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۲٦۲).

۷-۱-٤ حقّه‌بازی، حیله‌گری و فریبکاری

از دیگر ویژگیهای مهم پیکارو حقّه‌بازی، حیله‌گری و فریبکاری است. این ویژگی از ابتدا تا پایان با شخصیّت پیکارو همراه و عجین است؛ امّا در پاسخ به این سؤال که چرا پیکارو حقّه‌باز و کلاهبردار است، باید گفت **که این کار را انجام می‌دهد تا به آنچه می‌خواهد دست پیدا کند و این چیزی است که زمانه و شرایط به او می‌آموزد.** هری سیبر در کتاب *پیکارسک* در این باره می‌نویسد: «او (پیکارو) درمی‌یابد که باید دسترنج خدماتش را با حیله‌گریهایش چربتر کند» (سیبر، ۱۳۸۹: ۵).

رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* پر از حیله‌گریها و حقّه‌بازیهای حاجی‌باباست. حاجی‌بابا به شهرهای گوناگونی سفر می‌کند و با حیله‌گری و حقّه‌بازی به چیزهایی که می‌خواهد دست می‌یابد؛ زیرا یک پیکارو است. او وقتی از مشهد بیرون می‌آید در نزدیکی شهر سمنان در مقبره‌ای، تخت‌پوست خود را پهن می‌کند و به عادت درویشان نفیر می‌کشد و یاهو می‌گوید تا مردم از ورود او خبردار شوند و با معرکه‌گیری مردم را بفریبد (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱٤۵). زمانی که حاجی‌بابا به استانبول می‌رود در مدّتی کوتاه همچون ترکان اصلی می‌شود و مورد قبول عموم قرار می‌گیرد. خودش در این باره می‌گوید: «سلام را به صباحلر و احتشام لر و وقت شریف لر، خیر اولسون و بسم‌الله را به بیورک؛ سر فرود آوردن و کرنش را به تعظیم دستی؛ سر تراشیدن را به ریش نتراشیدن و ریش تراشیدن را به سر نتراشیدن بدل کردم» (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ٤۹۵).

از دیگر حقّه‌بازیهای حاجی‌بابا زمانی است که تصمیم می‌گیرد یخدانهای میرزا احمق را تصاحب کند (ر.ک: موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۲۵۵). این ویژگی در درویش‌صفر نیز دیده می‌شود. او «در کوچه و بازار به هیئتی قدم می‌زد و شیءالله می‌طلبید که زهره بینندگان آب می‌شد. با این هیبت و هیئت بعد از انس و الفت، معلوم شد که **آن همه آرایش و**

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

پیـرایش بـرای فریـب مردمـان سسـت‌مایه اسـت» (موریـه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۱۹). در جـایی درویش‌صفر به فایده فریبکاری اشاره می‌کند و نفع آن را در این می‌بیند که **اقلاً بـه ایـن کار می‌خورد که نمی‌گذارد تـو از گرسـنگی بمیـری یـا سنگسـار شـوی** (موریـه، ۱۳۹۸: ج۲/۳۳٦و۳۳۷).

۸-۱-٤ دروغگویی و کذّابی

دروغگویی در پیکاروها بدیهی و عادی است. در کتاب *پیکارسک* آمده‌است که «کلودیو گیلین تمام روایت پیکارسک را اعترافات یک دروغگو دانسـته اسـت» (سـیبر، ۱۳۸۹: ٦). دروغگویی از ویژگیهای بـارز شخصـیّتی حـاجی‌بابـا اصـفهانی اسـت کـه بارهـا دیـده شده‌است و به نمونه‌هایی اشاره می‌شود: حاجی‌بابا به دایه شـکرلب در مـورد نسـبش و کارش دروغ می‌گوید کـه «**اگر می‌خواهی از نژاد پاک و تبـار تابنـاک آگـاه شـوید، مـرا بنگرید. چه بانو، چه برادرانش و چه هر که باشد در علوّ حسب و نسب به غوزک پایم هم نمی‌رسند...**» (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۵۰۲).

در جایی به دروغگویی و پشیمانیش از این کار اعتراف می‌کند: «با خود گفتم، اگـر دروغ نگفته بودم، حالا سری فارغ و دلی آسوده داشتم. اگر دروغ نگفته بودم ،زنـم هـر چه می‌خواست داد و بیداد بکند، چه می‌توانست کرد؟ کاش از اوّل دروغ نگفته بـودم!» (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۵۰۲). درویش‌صفر هم در بیان سرگذشت خود بـه دروغهـایش اشـاره می‌کند: «**این قدر ابله فریفتم که از کیسه آنان در تمام عمر راحت می‌توانم زیست**. اکنـون چندی است که در مشهد و در این روزها برای بینا کردن نابینایی نقش زدم در نگرفـت. راه اعتبار مسدود شد. نمی‌دانم کار عاقبت به کجا می‌انجامد» (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۳۰).

۹-۱-٤ ریاکاری و تزویر

این دو ویژگی در رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصـفهانی فـراوان دیـده شده‌اسـت. ویکـز معتقد است که کارهای غیراخلاقی همچون فریبکاری به قصـد فریـب دیگـران، بخـش مهمّی از اسباب بقای پیکارو است (Wicks, 1974: 242). این مسأله آن قدر در طبیعـتِ حاجی‌بابا مشهود است که حتّی یکـی از گفتارهـای ایـن رمـان بـه «در تقدّس‌فروشـیِ حاجی‌بابا و آشناییش بـا مجتهـد» (موریـه،۱۳۹۸: ج۲/ ۳٦۲) اختصـاص یافته‌اسـت. ایمـان درویش‌صفر ریاکارانه است تا آنجـا کـه بـرای نگـرفتن روزه، مـاه رمضـان را در سـفر

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

می‌گذراند (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱٤٥)؛ حتّی درویش‌صفر بـه حاجی‌بابـا توصـیه می‌کنـد کـه برای در امان ماندن باید به دینداری و تقدّس تظاهر کند» (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۳٦۸).

۱۰-۱-٤ دزدی

دزدی از باسابقه‌ترین جرمهای بشـری و از صـفات اخلاقـی پیکاروهاسـت. در فرهنگ نظریّه و نقد ادبی به این ویژگی پیکارو اشاره مـی‌شـود کـه او «صرفاً با رذالت و دزدی زندگی را می‌گذراند» (سبزیان مرادآبادی و کزّازی،۱۳۸۸: ۳۸)؛ حتّی واژه پیکارون[۱٤] ، که واژه پیکارسک برگرفتـه از آن اسـت بـه معنـی «دزد دریـایی و غـارتگر» (Brewer, 2003: 2189) به کار رفته‌است. این ویژگی در رمـان *سرگذشـت حـاجی‌بابـا اصـفهانی* دیـده می‌شود. حاجی‌بابا به همراه ترکمانان به اصفهان می‌رود و از کاروانسرایی دزدی می‌کنـد (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۸۷). همچنین زمانی که حاجی با قاصـد خبـر بازگشـت ملک‌الشّـعرای دربار آشنا می‌شود، تصمیم می‌گیرد نامه را بـدزدد و خـودش آن را برسـاند تـا پـاداش خوبی دریافت کند (موریـه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱٥٦). درویش صفر هنگام ترک حاجی‌بابا از حـرم مطهّر، پنهانی پولهای حاجی‌بابا را، که در گوشه‌ای دفـن کـرده بـود، مـی‌دزد و مـی‌رود (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۳۷۱).

۱۱-۱-٤ پایبند نبودن به اخلاقیّات

پیکارو ضدّ قهرمانی است کـه در بنـد اخـلاق نیسـت (تراویـک،۱۳۹۰: ج۱/ ٥٦۷و٥٦۸). از مهمترین ویژگیهای ضد اخلاقی پیکاروها می‌توان بـه حیلـه‌گری، دروغگـویی، دزدی و آزار و اذیّت اشاره کرد.

در فصل سی و سوم، حاجی‌بابا به مقام نسقچی می‌رسـد و او را بـر دروازه قـزوین می‌گمارند تا نظم را برقرار سازد. او در این باره می‌گوید:

> آن زمانِ اراذلی و اوباشی چه قدر مردمان معتبر را اهانت کردم و چنان بی‌محابا و بی‌تحاشی چماق به سر و مغز مردم می‌نواختم که نسقچیان می‌گفتند: عجب حرامزاده‌ای به زمره ما داخل شده؛ به شهرت کارآمدی و جرأت و ظلم شدّادی مانند سایر هم قطاران خود امیدوار بودم که رفته رفته به مناصب عالیه برسم (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲٥۸).

همان طور که از متن برمی‌آید، شخصیّت اصلی پیکارو در رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* برای رسیدن به مقام و شهرت از آزار و اذیّت و به عبارت دیگر سنگدلی و

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

بی‌رحمی‌مردم هم فروگذاری نمی‌کند.

از دیگر گناهان حاجی‌بابا داشتن رابطه نامشروع با کنیزک کُرد حکیم‌باشی است که در پی آن زینب باردار می‌شود و همین امر، کنیز بیچاره را به کشتن می‌دهد که مورد توجّه شاه قرار گرفته بود، (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۳۱۹-۳۲۵). حاجی‌بابا در هیچ جای داستان در برابر کارهایی که انجام داده است، مسئولیّتی اخلاقی بر عهده نمی‌گیرد. او فریبکاری، حقّه‌بازی، خیانت، دروغگویی و دزدی خود را به تقدیر نسبت می‌دهد و با این بهانه اشتباهات و گناهان خود را توجیه می‌کند.

۱۲-۱-٤ ایستابودن شخصیّت‌ها و تغییر و تحوّل اندک آنها

یکی دیگر از ویژگیهای حاجی‌بابا به‌عنوان پیکارو، ایستایی و تحوّل اندک اوست. اگر هم دچار تغییر شوند، این تحوّل بیرونی است و در ذات و درون پیکارو اتّفاق نمی‌افتد. نویسندگان بسیاری به این ویژگی اشاره کرده‌اند (ر.ک: ایبرمز و گالت هرفم،۱۳۸۷: ۲۷۹؛ میرصادقی، ۱۳۷٦: ٤۲۳و٤۲٤؛ داد، ۱۳۷۱: ۱۵۳).

حاجی‌بابا هم به‌عنوان شخصیّت اصلی این رمان در جریان ماجراجوییهایش کمتر تحوّل شخصیّت می‌یابد و تا پایان داستان ویژگیهایش را حفظ می‌کند. او شخصیّتی ایستا و تغییرناپذیر دارد؛ ذاتًا انسانی رذل و شیّاد جلوه داده‌شده‌است و در تمام قسمتهای داستان «با گذاشتن پای خود بر سر و حتّی جنازه دیگران - مثلاً در قضیهٔ اعدام زینب- از نردبان ترقّی بالا می‌رود و هم پیالهٔ اشراف می‌شود» (ناطق،۱۳٥٤: ۱۱۰). نه تنها حاجی‌بابا، بلکه درویش‌صفر و درویش وحشت‌انگیز نیز شخصیّت‌هایی ایستا دارند و دچار تحوّل نمی‌شوند. درویش وحشت‌انگیز (درویش بی‌دین) تا پایان عمر به دروغگویی و فریبکاری خود ادامه می‌دهد و در این راه جان خود را از دست می‌دهد. پس از مرگ او، درویش‌صفر به جای عبرت گرفتن، راه استاد خود را ادامه می‌دهد و حتّی مرگ ارباب خود را دستمایه کسب سود و منفعت خود قرار می‌دهد (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۲۸و۱۲۹).

ردیف	ویژگیهای پیکارو	بسامد	درصد
۱	فقر و تهیدستی	۲	۱/۱۷
۲	سفر	٤٤	۲۵/۸
۳	جیره‌خواری	۸	٤/۷
٤	بی‌ثباتی و تغییر هویّت	۱۸	۱۰/۵

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

۵	باهوشی	۱۳	۷/٦
٦	استفاده از فرصت	۱۷	۱۰
۷	حقّه‌بازی	۱۹	۱۱/۱
۸	دروغگویی	۱۷	۱۰
۹	ریا	۱٤	۸/۲
۱۰	دزدی	٦	۳/۵
۱۱	پایبند نبودن به اخلاقیّات	۷	٤/۱
۱۲	ایستابودن	۵	۲/۹
۱۳	جمع کل	۱۷۰	۰/۱۰۰

جدول (۱) بسامد ویژگیهای پیکارو در رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی*

٤-۲ ویژگیهای پیکارسکی رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی*

در این قسمت ویژگیهای رمان پیکارسکی در *رمان سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* طبق نمودار ذیل بررسی می‌شود:

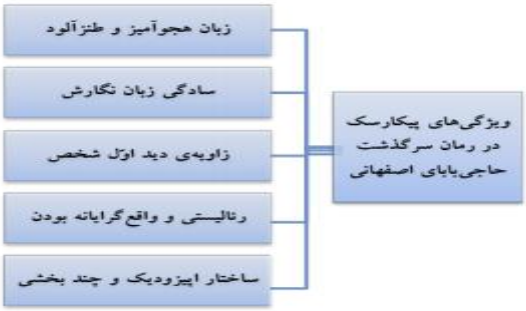

نمودار (۸) ویژگیهای پیکارسکیِ رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی*

٤-۲-۱ ویژگیهای پیکارسکی زبان در رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی*

زبان رمان پیکارسک، به پیروی از محتوای آن طنزآمیز و هجوآلود است؛ زیرا نویسنده این نوع ادبی از زبان پیکارو به انتقاد از جامعه‌ای می‌پردازد که انگلی مانند پیکارو را پرورش داده‌است. در رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* با هر دو لحن رو به رو هستیم:

٤-۲-۱-۱ هجوآمیز بودن زبان این رمان

زبان رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* هجوآلود است؛ زیرا جیمز موریه از مردم مشرق

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

زمین، بویژه مسلمانان تنفّر شدید داشت.

> تنفّر موریه از شرق و شرقیها از دوران زندگی او در ترکیه سرچشمه می‌گرفت و به قول حسن جوادی، یکی از علل خصومت او نسبت به ایرانیان، خصومتی بود که نسبت به دین اسلام داشت.. . محیط زندگی و جوانی موریه، سیاسی و مستعمراتی بود (فشاهی،۱۳۵٤: ٤۰۹).

نویسنده در جای جای این داستان، ضمن بیان رویدادها و ماجراها، مسلمانان و ایرانیان را به مسخره گرفته و به جامعه روحانیّت توهین، و سعی کرده است از مسلمانان بویژه شیعیان تصویری زشت ارائه کند. هما ناطق معتقد است که تمام تلاشهای میرزا حبیب اصفهانی مترجم *حاجی‌بابا* این است که «که با هر نوشته و هر عبارتی، دستگاه ظلم و ستمگران زمان خویش را به باد انتقاد گیرد و جامعه منحط و فاسد دوران خویش را بشناساند و مردم را آگاهی و بیداری بخشد» (ناطق، ۱۳۵٤: ۱۰٦). در گفتگوی حاجی‌بابا با نورجهان -کنیز منزل حکیم‌باشی- درباره زینب و احوال او، کنیز به هجو ایرانیان می‌پردازد (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۲۲۲). زمانی که شکرلب همسر حاجی‌بابا مهمانی بزرگی به مناسبت آشنایی اقوام و آشنایان با حاجی‌بابا ترتیب می‌دهد، هم‌میهنان حاجی‌بابا به محض اینکه به هویّت او پی می‌برند، راه هجو و دشنام را پیش می‌گیرند (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ٥۱٤). میرزا فیروزِ ایلچی نزد حاجی‌بابا، زبان به هجو زیردستانش می‌گشاید (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ٥۳٤).

۲-۱-۲-٤ انتقادی بودن اثر

زبان رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی* طنزآمیز و انتقادی است. در واقع زبان طنزآمیز داشتن یکی از ویژگیهای بارز حاجی‌باباست. آنجا که حاجی‌بابا ماجرای علی صقال و هیزم‌فروش را نقل می‌کند در واقع با زبان طنز به انتقاد از جامعه می‌پردازد (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۵۰و۱۵۱)؛ حتّی نامهایی که برای شخصیّت‌های داستان انتخاب شده طنزآمیز است؛ مانند درویش وحشت‌انگیز (درویش بی‌دین)، ملّا نادان، میرزا احمق، نامرادخان.

۳-۱-۲-٤ سادگی زبان نگارش

ذبیح‌الله صفا در کتاب *گنجینهٔ سخن*، نثر مترجمان و نویسندگان دورهٔ بیداری همچون میرزا حبیب را متمایل به ساده‌نویسی می‌داند (صفا،۱۳٦۳: ج۲۰/۱)؛ همچنین «قلمی‌که قدرت بر مجسّم ساختن حکایات حاجی‌بابا کرده‌است از قادرترین و محکمترین ساده‌نویسان آن

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

عصر است» (بهار،۱۳٦۹: ج۳/ ۱٦٦). ملک‌الشّعرای بهار معتقد است که:

> نثر حاجی‌بابا گاهی در سلاست، انسجام، لطافت و پختگی مقلّد گلستان و گاه در مجسّم ساختن داستانها و تحریک نفوس و ایجاد هیجان در خواننده، نظیر نثرهای فرنگستان است؛ هم ساده است و هم فنّی؛ هم با اصول کهنه‌کاری استادان نثر، موافق و هم با اسلوب تازه و طرز نو همداستان و در جمله، یکی از شاهکارهای قرن سیزدهم هجری است (بهار،۱۳٦۹: ج۳/ ۱٦٦)

و همین سادگی نثر رمان است که سبب می‌شود مخاطبان از خواندن این اثر لذّت ببرند. استفاده از زبان عامیانه، تعبیرات و کنایات زبان عامیانه در کتاب حاجی‌بابا بیانگر سادگی اثر است؛ لغات، ترکیباتی و عباراتی مانند ولش دادند (ج۱/ ۹۱)، سیّمین (ج۱/ ۹۲)، شپاشاپ تَرکه (ج۱/ ۱۰۹)، هرّ را از برّ فرق نمی‌کند (ج۱/ ۱٦۱)، زنیکه، پدرسوخته (ج۱/ ۲۰۱)، کار و بار چلّه شد (ج۲/ ۲٦۰)، گفتی از حدقه ورپلوقیده بود (ج۲/ ۲۹۵)، سگ پدران لات و لوت (ج۲/ ۲۹۹)، کج و مج (ج۲/ ۳۰۰)، ای پسره! (ج۲/ ۳۰۱)، دهان کج مج‌کنان و کور و کچلان (ج۲/ ۳۰۹)، هارت و پورت (ج۳/ ٦۳۱)، فیس و افاده (ج۳/ ۸۳۲)، پرت و پلا (ج۳/ ۸٤٤)، مردکِه خر (ج۲/ ۸٤۸).

۲-۲-٤ زاویه دید اوّل شخص

روش نویسنده در گفتن داستان را دریچه‌ای که نویسنده از آن به داستان نگاه و آن را روایت و بازگو می‌کند، زاویه دید گویند. زاویه دید در داستانها و رمانهای پیکارسکی، «روایت اوّل شخص است» (سیبر،۱۳۸۹: ۱۸) و داستان از زبان شخصیّت اصلی بیان می‌شود.

زاویه دید در رمان *سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی*، اوّل شخص است. ماجرا از زبان حاجی‌بابا بازگو می‌شود که هم راوی است و هم شخصیّت اصلی و پیکارو. او در آغاز داستان در معرّفی خودش می‌گوید: «پدرم کربلایی حسن، یکی از دلّاکان مشهور شهر اصفهان بود» (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ٥٤). در این رمان زاویه دید در شروع گفتارها اغلب اوّل شخص است. البتّه گاه زاویه دید سوم شخص هم دیده می‌شود؛ به عنوان نمونه در ابتدای گفتار سی و ششم نوشته شده‌است که: «لشکر پادشاه روس که با دولت ایران جنگ داشت، آن روزها در گرجستان بود و ترس آن می‌رفت که از حدود رود ارس بگذرد» (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۷۵).

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

۳-۲-٤ رئالیستی و واقعگرایانه بودن

سبک داستان‌های پیکارسک از دیدگاه ایبرمز و هرفم گالت رئالیست و واقعگرایانه (ر.ک: ایبرمز و گالت هرفم، ۱۳۸۷: ۲۸۰) و هجو اجتماعی نظامی است که به نیازها و خواسته‌های جامعه رو به رشد فقرا و ناداران پاسخ نداده و همه اینها بازتاب زمینه‌های اجتماعی و تاریخی است (سیبر،۱۳۸۹: ۱۳). به نظر رابرت اسکولز، نویسنده، جهان را به سه شیوه می‌بیند: ۱) وجهی که در آن دنیای داستانی بهتر و آرمانی‌تر از جهان واقعی ترسیم می‌شود و آن جهان رمانس است. ۲) وجهی که جهان داستانی را بدتر از آنچه هست، ارائه می‌کند و آن دنیای طنز است. ۳) آن گاه که میان جهان داستان و دنیای واقعی، همانندی برقرار می‌کند که این مورد رئالیست یا واقعگرایی است. در این گونه آثار (رئالیستی)، نویسنده با تاریخ روبه رو می‌شود و جهان داستانی او، تقلید و بازتابی از واقعیّت اجتماعی ـ تاریخی است (wicks,1974: 240). پیکارو نیز «از روی تجربه، جامعه‌ای را به نکوهش می‌گیرد که در آن زندگی می‌کند » (کادن،۱۳۸٦: ۳۲۵).

سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی، رمانی رئالیستی و واقعگرایانه است. داستان به عصر قاجار و دوره پادشاهی فتحعلی‌شاه مربوط است و بخش قابل توجّهی از زندگی حاجی‌بابا و وقایع زندگی و اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان او را به تصویر کشیده است. میرزاحبیب اصفهانی «حاجی‌بابا را در خدمت جدال خود علیه استبداد قاجاریان و جامعه ایران به کار گرفته که در قید بند سنّت و محافظه‌کاریهای خشک گرفتار مانده است» (بالایی و کویی‌پرس، ۱۳٦٦: ٤۱).

٤-۲-٤ ساختار اپیزودیک

ساختار رمانهای پیکارسکی، اپیزودیک و چندبخشی است (تراویک،۱۳۹۰: ج۱/ ٥٦٦). این رمانها «غالباً پیرنگ و ساختار محکمی ندارد و از حادثه‌های استقلال یافته یا اپیزودیک شکل می‌گیرد و به این دلیل آنها را رمان اپیزودیک[۱۵] می‌نامند» (میرصادقی و میمنت، ۱۳۹۰: ۱٤۳). این رمان سه جلدی از مجموعه رویدادهای مستقلّی در ۱۳٤ اپیزود (گفتار) تشکیل شده‌است. جلد اوّل ۳۱ اپیزود، جلد دوم ٤۹ اپیزود و جلد سوم ٥٤ اپیزود.

۵. دلایل شکل‌گیری نوع ادبی پیکارسک در ایرانِ دوره قاجار

گرایش به پیکارسک‌نویسی را باید در بافت تاریخیِ و اجتماعی هر جامعه بررسی کرد.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

جیمز موریه این رمان را در ۱۸۲٤ م برابر با ۱۲۰۳ ش در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار نوشت. نه تنها زمان تولید متنِ رمان، بلکه زمان وقایع داستان نیز در همین دوره است. در جلد سوم این رمان، زمانی که حاجی‌بابا برای کارپردازی شاه به اصفهان می‌رود، چنین می‌گوید: «مأمور شده بودم که از اهالی دو شهر معظّم ایران یعنی اصفهان و شیراز تا بتوانم اشیای نفیس و قیمتی را به عنف گیرم؛ زیرا فتحعلی‌شاه می‌خواست ایلچی را با هدایای بسیار به حضور شاه فرنگ فرستد» (موریه،۱۳۹۸: ج۳/ ۵۸۷) و یا عنوان گفتار هشتاد و چهارم «نامه فتحعلی‌شاه به شاه و ملکه انگلیس» (موریه،۱۳۹۸: ج۳/ ٦۰۸) است. همچنین در مکتوباتی که در مقدّمه جلد سوم آمده به این مسأله اشاره شده است (موریه،۱۳۹۸: ج۳/ ۵۷۹-۵۸۵)؛ امّا زمان ترجمه اثر به دست میرزا حبیب اصفهانی در سال ۱۲٦٤ ش یعنی ٦۱ سال پس از تألیف اثر و ۵۳ سال پس از مرگ فتحعلی‌شاه و در دورهٔ سلطنت ناصرالدّین‌شاه است.

> لُرد کرزن تناظرهای یک به یکی را که میان اشخاص داستان و شخصیّت‌های تاریخی وجود دارد بدین ترتیب فهرست کرده است: شاه ایران (فتحعلی‌شاه قاجار)، عسکرخان شاعر (فتحعلی‌خان صبا، ملک‌الشعرای دربار)، میرزا ابوالقاسم (از مجتهدان آن دوره)، صدراعظم (میرزا شفیع)، نامرد خان (فرج‌الله خان)، سردار ایروان (حسن‌خان)، سفیر فرانسه (ژنرال گاردان)، سفیر انگلیس (سر هارفورد جونز) و میرزا فیروز (میرزا ابوالحسن خان ایلچی)» (به نقل از بوبانی،۱۳۸۷: ۲۲).

در این دوره با اوضاع نابسامان سیاسی و اجتماعی و فرهنگی روبه رو هستیم.

پاولویچ[۱٦] ساختار سیاسی ایران را در دوره قاجار استبدادی ترسیم می‌کند. ملّت ایران، اسیر پنجه استبداد شاه بود و در زیر فشار مأموران دربار و حاکمان دولتی خرد می‌شد؛ حتّی در ایالتها نیز، والیان و فرمانداران، حاکم مطلق به شمار می‌آمدند و در نهایت استبداد حکومت می‌کردند (پاولویچ، ۱۳۵۷: ۲٦و۲۵). در رمان می‌بینیم که فتحعلی‌شاه تحت‌تأثیر خوشزبانیها و خوش‌خدمتیهای زیردستان براحتی یکی را جایگزین شخص دیگر می‌کند. در جلد سوم می‌بینیم که وقتی حاجی‌بابا از سفر انگلستان بازمی‌گردد، وزیر عوض شده‌است. «چون این وزیر اعظم با من سابقه‌ای نداشت جز خوش آمدید تعارف دیگری با من نکرد» (موریه،۱۳۹۸: ج۳/۹٤۸)؛ حتّی قبل از سفر به فرنگ، صدراعظم به او می‌گوید که میرزا فیروز مورد توجّه شاه است و از موقعیّت او نزد شاه احساس نگرانی می‌کند (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۵۷۰).

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

شاه در پی خوشگذرانی و اردوهای تفریحی است. نمونه آن را در اردوی شاه به سلطانیّه می‌توان دید که طی آن صدها نفر به‌عنوان خدمتکار و رکابدار و ملازم با شاه همراه می‌شوند و همین امر هزینه‌های گزاف در پی داشت (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۵٦و۲۵۷). همراهان شاه در این اردو عبارت بودند از: یک فوج سرباز، شتران زنبورکخانه، یک دسته سواره و وزرا و صاحب‌منصبان بزرگ و مستوفیان و به سخن حاجی‌بابا «شهر در یک روز از ثلث سکنه محروم ماند» (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۵٦).

نمونه دیگر آن در مهمانی شاه در خانه میرزا احمقِ حکیم‌باشی دیده می‌شود که ضمن آن شاه و همراهان و بزرگان کشور برای صرف ناهار به خانه حکیم‌باشی می‌روند و چه بسا هزینه‌ها و تشریفات بسیاری صرف این کار می‌شود (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۲۲۵-۲۳۵). به این مناسبت فرشهای زرّین گسترده می‌شود؛ شاه‌نشین با شال اعلی فرش می‌شود؛ گلدسته‌ها و گلدانهای نارنج و ترنج در اطراف حوضها چیده می‌شود. نه تنها در آشپزخانه میرزا احمق، که در آشپزخانه همسایه‌ها هم دیگهای غذا برپا می‌شود؛ گویی قرار است به تمام مردم شهر غذا داده شود. نوشیدنی‌ها و حلویات و مشروبات و بستنی‌ها و میوه‌ها و ... هم جای خود دارد. غیر از اینها لوطی‌باشها و دسته مقلّدان و بازیگرها و نوازندگان و ...در مجلس هستند(موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۲۲٦و۲۲۷)؛ حتّی حکیم‌باشی با وجود تقبّل هزینه‌های گزاف مجبور می‌شود به شاه پیش‌کشی بدهد. او غیر از صد تومانی که هنگام ورود شاه پیش‌کش می‌کند، کنیزکان خود را به شاه عرضه می‌دارد. شاه زینب را می‌پسندد و می‌خواهد او را برای اردوی سلطانیّه تعلیم رقص و آواز دهند!

فتحعلی‌شاه پادشاهی مستبد و خودخواه و شهوتران بود (تجربه‌کار، ۱۳۵۰: ۱۵). «زوجات او را عجب نباشد که اگر کس شمار کند با هزار تن راست آید» (سپهر،۱۳۷۷: ج۱/ ۲۸۹) و اولاد و احفادش که اکنون در مملکت ایرانند زیاده از ده هزار تواند بود» (سپهر،۱۳۷۷: ج۱/ ۲۷۸). در رمان نیز شهوترانی و میل به کنیزکان در شاه و زیردستان او دیده می‌شود؛ مانند عشق فتحعلی‌شاه به زینب، نظرداشتن میرزا احمق حکیم‌باشی به زینب و برخی از کنیزکان. «حکیم نیز با همه حرص جاه و ترس پادشاه از دیدار کنیزکان بی‌لذّت نیست و از هوی و هوس بشری بی‌خبر نه. از تو (حاجی‌بابا) چه پنهان که مطمح نظر خاصّ او منم (زینب)» (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۲۰۳). ماجرای مریم در حرمسرای حاکم ایروان (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۸۸) نیز از این نمونه است.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

شاه به شاعرانی که در پی مدح او بودند و به چاپلوسی می‌پرداختند، علاقه نشان می‌داد. او دهان چنین شاعرانی را با طلا پر می‌کرد (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۹۸-۱۰۲). نمونه ظلم شاه را در ماجرای کشته شدن زینب می‌توان دید. ظلم و ستم شاه به زیردستان وی هم منتقل می‌شود. بسیاری از زیردستان شاه بویژه نسقچی‌باشی‌ها را انسانهایی سنگدل می‌بینیم که هرگونه ظلم و ستمی را مرتکب می‌شوند؛ از رشوه‌گیری و دروغگویی و دزدی و آزار و کتک؛ به عنوان نمونه در ماجرای دورباش شدن حاجی‌بابا می‌بینیم که خودش به ظلم و ستم خود به مردم اعتراف می‌کند: «چه قدر مردمان معتبر را اهانت کردم و چنان بی‌محابا و بی‌تحاشی چماق به سر و مغز مردم می‌نواختم که نسقچیان می‌گفتند عجب حرامزاده‌ای به زمره ما داخل شده. به شهرت کارآمدی و جرأت و ظلم شدّادی مانند سایر هم قطاران خود امیدوار بودم که رفته رفته به مناصب عالیه برسم» (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۵۷). او به ظلم و ستم خود در آن برهه از زندگی اشاره می‌کند: «در آن اوقات زندگانیم در عالمی بود که بجز بینی‌دَری، گوشبُری، شقّه‌کردن، داغ نهادن، چشم کندن، دَم توپ گذاشتن، از بام انداختن، چیزی دیگر نمی‌شنیدم. می‌توانم گفت که اگر پدرم را می‌دادند که پوستش را بکن و پر از کاه کن، چون همدانیها مضایقه نداشتم» (ر.ک: موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۶۰)؛ حتّی نویسنده، فصلی را به عنوان «شمّه‌ای از ظلم ملازمین دولت هنگام مأموریت» (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۶۱) اختصاص داده است.

همچنین شاه براحتی اموالی را که بخشیده بود پس می‌گرفت. نمونه آن در ماجرای ملک‌الشّعرا دیده می‌شود. زمانی که به شاه خبر می‌دهند که ملک‌الشّعرا مرده است، اموال او را غصب می‌کند. ماجرا از این قرار است که وقتی حاجی‌بابا نامه آزادی و بازگشت ملک‌الشّعرا را به پیشکار او می‌دهد، او سراسیمه و آشفته می‌شود. حاجی بابا علّت را می‌پرسد و پیشکار در جواب می‌گوید: «اوّلاً پادشاه اموال او را از خانه و برگ و ساز، حتّی اموال جاندار، مانند کنیزان گرجی به نرّه خر میرزای شاهزاده بخشید. ثانیاً دهَش مصادره شد و به اعتمادالدّوله رسید. ثالثاً منصبش به میرزا فضولی وعده داده شد» (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۱۵۹).

نامردخان هم، که سردسته و رئیس نسقچی‌هاست، مردی خوشگذران و در پی عیش و عشرت است؛ پنهانی شراب می‌خورد و در ملأ حتّی ملّایان را مذمّت می‌کند. او میرغضب و جلّادی آزارده است؛ خانه‌اش عشرت‌آباد زن و مرد است و محلّ تار و

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

تنبک و رقص و آواز و از خباثت و نابکاری و عنف و سختی فروگذار نمی‌کرد (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۵۱و۲۵۲).

در این دوره (حکومت فتحعلی‌شاه) هر کسی سعی می‌کند با دروغ و ریا به مرتبه‌ای بالاتر برسد و منفعت بیشتر و موقعیّت بهتری را به دست آورد. همان طور که حاجی‌بابا این کار را انجام می‌دهد. او به هر حیله و ترفندی شده بویژه با اجرای موفّق مأموریت به دست‌آوردن حبّه از حکیم فرنگی موقعیّت خود را نزد میرزا احمق تثبیت می‌کند؛ امّا در پی شکست عشقی که می‌خورد، تصمیم می‌گیرد به خدمت نظام درآید؛ بنابراین هر طور که شده است این شغل را به دست می‌آورد و در راه ارتقای مقام خود از دروغ و دزدی و فریب و رشوه گیری و آدم فروشی دریغ نمی‌کند.

در امور خارجی نیز شاه هرگاه اراده می‌کرد با کشوری وارد جنگ می‌شد و در این امر تنها به منافع خود توجّه می‌کرد و به منافع کشور و ملّت توجّهی نمی‌کرد. مناسبات جهانی و روابط خارجی در دوره قاجار در منطقه پیچیده و گسترده می‌شود و ایران بین دو قدرت بزرگ جهانی قرار می‌گیرد و ایران به صحنه کشمکش این دو نیروی خارجی تبدیل می‌شود. رقابتهای این دو قدرت جهانی به شکل‌گیری جنگهای ایران و روسیه منجر می‌شود که نتیجه‌ای جز فقر و فلاکت ایرانیان و تحمیل قراردادهای ننگین و الحاق بخشهای مهمّی از ایران به روسیه ندارد (زرقانی،۱۳۹۸: ج٤/ ۱۱). اختلافات ایران و روسیه درباره گرجستان، سرآغاز جنگی دهساله (۱۲۱۸ تا ۱۲۲۸ ه.ق) میان ایران و روسیه شد. این دوره با فراز و نشیبهای زیادی برای ایرانیان و روسها همراه بود و شکستها و پیروزیهای کوچک و بزرگ بسیاری در پی داشت که در نهایت با امضای عهدنامه گلستان در سال ۱۲۲۸ هجری قمری پایان یافت. طبق این عهدنامه، مرزهای ایران تغییر کرد و نواحی شمالی رود ارس از ایران جدا شد (شمیم، ۱۳۷۹: ۹۲). در جنگ ایران و روس (۱۲۱۸- ۱۲۲۸) روستاییان و ایلات، دچار خسارت فراوانی می‌شدند. آنان علاوه بر اینکه مجبور بودند بخشی از هزینه جنگ را تأمین کنند از لحاظ امنیّت نیز در امان نبودند؛ مانند ماجرایی که برای مریم و یوسف و مردم روستایشان اتّفاق افتاد (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۲۹۰-۲۸۰) یا ماجرای ده قاچ‌سوار (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۲۷۰-۲٦۱). نه تنها شاه که شاهزادگان نیز وقت خود را صرف خوشگذارانی و تفریح در اردوها و هزینه‌های این تفریحات را از مردم مطالبه می‌کردند. شاهزادگان نیز در این دوره در مناطق مختلف

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

کشور مستقر می‌شدند و املاک و مزارع را در اختیار می‌گرفتند و حتّی در برخی موارد اوقاف را در اختیار می‌گرفتند و به بهانه ضرورت تأمین هزینه‌های گزاف، املاک اربابی را نیز غصب می‌کردند (مستوفی،۱۳٦۱: ج۱/ ۲۹) و به ظلم و ستم می‌پرداختند. ماجرای رفتن حاجی‌بابا و شیرعلی به ده قاچ‌سوار برای دریافت سیورسات اردوی شاهزاده از این دست است که مردم روستا به این دلیل که از لحاظ مالی بسیار فقیر و در تنگنا بودند، مجبور شدند با دادن رشوه به حاجی‌بابا و شیرعلی و فرستادن دو برّه به عنوان پیشکش از خشم شاهزاده در امان بمانند (ر.ک: موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲۷۰-۲٦۱) یا در ماجرای فرار حاجی‌بابا از دست ترکمانان می‌بینیم که اسیر شاهزاده ایرانی می‌شود و کارگزاران شاهزاده، سکّه‌های او را می‌دزدند و اسبش را از او می‌گیرند و زمانی که حاجی‌بابا از شاهزاده طلب دادخواهی می‌کند، او سکّه‌ها را از کارگزاران می‌گیرد و زیر بالین خود قرار می‌دهد و آن را به حاجی‌بابا پس نمی‌دهد. کارگزاران را روانه می‌کند و به حاجی‌بابا می‌گوید «تو هم برو پی کارت» (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۱۰۹-۱۰۵) و زمانی که حاجی زبان به اعتراض می‌گشاید، شاهزاده به فرّاش‌باشی دستور می‌دهد که «بزن با کفش توی دهنش، جهنّم بشود» (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۰۹). پس از آن ناامید و ناراحت نزد علی ساربان می‌رود و با او درد دل می‌کند. ساربان در جواب او می‌گوید: «تو توقّع داشتی غیر از این بشود؟ خواه این، خواه بزرگی دیگر، هر چه به دستشان می‌افتد واپس نمی‌دهند. از دست نوّاب اشرف والا، اشرفی زرد گرفتن از دهان قاطر دسته قصیل سبز گرفتن است. مردکه شاهزاده است نه بازیچه؟ اگر دهن داری برآر وگرنه چشم بپوش و به صبر بکوش» (موریه، ۱۳۹۸: ج۱/ ۱۰۹). در گفتار سی و چهارمِ رمان، کدخدای ده قاچ‌سوار علّت بدبختی و فقر مردمِ ده را آمدن یکی از شاهزادگان به نام خراب‌قلی‌میرزا برای شکار بیان می‌کند. ماجرا از این قرار است که کسی از سوی شاهزاده به این ده می‌آید با این حکم که «ارباب فردا بدینجا به شکار گورخر و آهو و کبک می‌آید؛ به امر وی باید خانه‌ها را برای خدم و حشم او خالی کنید. مردم را جمع کرده است که تا وقت بودن شاهزاده در اینجا، خرج مطبخ و پول کاه و جو مالها همه با شماست» (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۲٦٤).

«غالب رجال و کارگزاران ایران در آن عصر (فتحعلی‌شاه) مردمانی بودند بی علم و اطّلاع و حریص و طمّاع و به نیرنگ خارجیان ناآشنا. این همه از یک سو و استبداد

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

مطلق و جهل شاه از سوی دیگر، مملکت را بتدریج از اعتبار و شکوه افکند» (تجربه‌کار، ۱۳۵۰: ۹)؛ به عنوان نمونه می‌بینیم که وزیر اعظم به ماهوتهایی که سفیر از انگلستان آورده بود و در ایران نبود، طمع می‌ورزد و حاجی‌بابا را مأمور مطالبه آن از سفیر انگلیس می‌کند (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ۵٦۷و۵٦۸) و این کار سبب می‌شود که یکی از ایلچیان انگلیس بگوید: «معلوم شد که صدر اعظم می‌خواهد لقمه شکم عامّه را وصله دوش می‌خواهد لقمه شکم عامّه را وصله دوش خود کند» (موریه،۱۳۹۸:همان).

جامعه ایران دوره قاجار را از نظر اجتماعی باید در چارچوب ساختار قبیله‌ای و عشیره‌ای بررسی و تحلیل کرد (نیک‌خلق و عسگری نوری، ۱۳۷۷: ۱٤۹). حکومت قاجار مانند حکومتهای قبل از خود قبیله‌ای بود و اختلافهای میان آنان (قبایل) مانع ایجاد حکومت مرکزی می‌شد. کاتم در این باره می‌گوید: «ایلات ایران نه تنها قادر به تشکیل جبهه متّحد و یکپارچه‌ای نبود؛ بلکه حتّی درون ایل هم وحدت کلمه وجود نداشت و دسته‌بندیهای متعدّدی موجب تفرقه ایل می‌شد. بافت ایلی و عشیره‌ای از اساس با استقرار حکومت ملّی و مطالبات ناسیونالیستی مخالف بود و اساساً ایلات را باید در ردیف نیروهای مخالف با ناسیونالسیم قرار داد» (کاتم، ۱۳۸۷: ۷۰) و همین مانع پیشرفت و مدرن شدن ایران می‌شد. جامعه از لحاظ اجتماعی اوضاع خوبی نداشت. هرج و مرج و بیسوادی در جامعه دیده می‌شد. هیچ کس از وضعیّت خود راضی نبود. هرکسی برای رسیدن به قدرت سعی می‌کرد دیگری را به زمین بزند. در رمان نیز به عنوان نمونه، میرزا احمقِ حکیم‌باشی، که سعی در نابود کردن حکیم فرنگی داشت یا صدر اعظم سعی داشتَ با فرستادن میرزا فیروز به مأموریت انگلستان و دور کردن او از شاه موقعیّت خود را تثبیت کند. هر قشری به هر قیمتی سعی می‌کرد کیسه خود را پر کند؛ شاه با انداختن هزینه‌های مهمانیها و اردوها به گردن مردم، وزیر با دزدی کردن هزینه‌هایی که به او داده می‌شد تا صرف هزینه‌های مختلف کند، ملّایان با ایجاد صیغه‌خانه‌ها و عقد زنان مطلّقه، نسقچیان با رشوه، دزدی، آزار، دروغ. حاجی‌بابا هم برای اینکه به اهداف خود دست یابد، دروغگویی، فریبکاری و حقه‌بازی را در پیش می‌گیرد که نمونه آن را در کسب اموال و لوازم منزل از بیماران حکیم‌باشی و به دست‌آوردن یخدانهای میرزا احمق می‌توان دید. او با تأثیرپذیری از اربابان خود به ظلم و ستم دست می‌زند (دورباش) و یا رشوه می‌گیرد. در این رمان می‌بینیم که وکیل

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

نسقچی‌باشی یعنی شیرعلی وقتی با حاجی‌بابا دوست می‌شود به او می‌گوید: «برادر، شاه مواجبی نمی‌دهد؛ اگر هم بدهد دوای درد ما نمی‌شود. مزد ما، بسته به خدمت ما به قولاق یا به رشوت و نسق‌بها یا چیز دیگر؛ از این قبیلهاست» (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۲۵۹). شیرعلی از حاجی‌بابا می‌خواهد که ارباب خود یعنی نسقچی‌باشی را الگو قرار دهد و از او عبرت بگیرد؛ چرا که مواجب او سالانه هزار تومان است؛ ولی خرج او پنج، شش برابر مواجبی است که دریافت می‌کند؛ بنابراین مجبور است این هزینه را از جاهای دیگر تأمین کند و یکی از راه‌های تأمین آن خانها و بزرگان مغضوبی هستند که مستحقّ کتک و جریمه می‌شوند و حد و اندازه کتک و جریمه آنها بستگی به مبلغی دارد که باید به نسقچی‌باشی بدهند. اگر پول هنگفتی بدهند، چوب را به جای پای او به فلک می‌زنند (موریه، ۱۳۹۸: ج۲/ ۲۵۹). رابطه بالادست با زیردست بسیار غم‌انگیز است. خدمتکاران مانند بردگان مورد توهین و آزار قرار می‌گرفتند و حقوقی برای آنان در نظر گرفته نمی‌شد. در خانه میرزا احمق می‌بینیم همسر او مانند یک دیکتاتور به تمام معنا خدمتکاران را اذیّت می‌کند و حتّی آنان را مورد ضرب و شتم قرار می‌دهد و از هیچ تهمت و دشنامی در حقّ آنان دریغ نمی‌کند. در رمان می‌بینیم که شاه نیز به زیردستان مواجب کافی نمی‌دهد؛ بنابراین آنها مجبور بودند خودشان از هر طریقی که شده است کیسه‌شان را پر کنند. به نظر این جستار یکی از دلایل جولان پیکاروها همین است. حاجی‌بابا به دلیل دریافت مژدگانیِ خبر بازگشت ملک الشّعرا، نامه و اسب قاصد را می‌دزد تا خودش صاحب این پاداش شود (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۱۵۲-۱۵٦). فقر در جامعه بیداد می‌کند. بیشتر قشر جامعه در فقر و ناداری به سر می‌برند و برای تأمین حداقل درآمد و امکانات زندگی به هر کاری دست می‌زنند. حاجی‌بابا برای تأمین هزینه خود حتّی حاضر می‌شود پنهانی اجساد را به حکیم فرنگی به منظور کالبد شکافی بفروشد. «به سر هر مرده که به زیر تیغ من افتد، فلان مبلغ به تو می‌دهم. به نوع و جنسش کاری ندارم؛ خواه مسلمان، خواه ارمنی، خواه یهودی، همه در نزد من یکی است» (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ٥٦٦). حاجی‌بابا هم سخنان او را به ذهن می‌سپارد. «سخنان او را به ذهن سپردم و در حقیقت این قدر به رضای خاطر او کوشیدم که کیسه‌ام به سنگینی و اوضاع و دستگاهم به رنگینی روی نهاد» (موریه،۱۳۹۸: ج۲/ ٥٦٦).

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

اوضاع فرهنگی ایران در دوره سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار نیز مناسب نیست. هنوز سطح سواد مردم جامعه پایین است. هنوز هم قشر عادی تحصیلات بسیار کمی دارند و مکتبخانه رواج دارد (موریه،۱۳۹۸، ج۱/ ٥٦). چون پدر حاجی‌بابا با یک آخوند دوست است، فرصت را غنیمت می‌شمارد و حاجی را نزد او به رایگان به تعلیم وامی‌دارد و همین امر سبب می‌شود آن قدر سواد بیندوزد که بتواند خوب سخن بگوید و روان بخواند (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ٥٦)؛ اما اغلب کودکان از تحصیل محروم و اغلب فرزندان افراد توانگر قادر به ادامه تحصیل بودند؛ مثلاً ملک‌الشّعرا، که فرزند حاکم کرمان بود، توانست درس بخواند (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۹۷). همین سطح سواد پایین جامعه سبب می‌شود خرافات، جادوگری و رمّالی در جامعه رواج یابد. درویش صفر با آگاهی از این امر، پریان را علّت مرگ درویش بی‌دین معرّفی می‌کند. ماجرا از این قرار بود که درویش بی‌دین در هرات، ادّعای نبوّت کرد و در صومعه‌ای که در سر کوهی بود، ساکن شد و به مردم می‌گفت که با مائده سماوی به سر می‌برد؛ امّا شبی یک برّه بریان را با یک من پشمک می‌خورد و از هیضه می‌میرد. درویش صفر هم برای حفظ آبرو و با استفاده از سادگی مردم آنجا می‌گوید: «پریان به وجود آدمی بدین کمال رشک بردند و امر را بر روحانیان اشتباه نمودند. معده درویش را چنان از مائده روحانی انباشتند که جای نفس نگذاشتند؛ روحش همی‌جست و به همراهی باد شمالین تند به آسمان پنجم بالادست حضرت عیسی نشست؛ چه نمی‌خواست که زیر دست او نشیند» (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۱۲۹).

این خرافات و پذیرش آن نه تنها در قشر پایین و عادی جامعه، بلکه در دربار هم دیده می‌شود و می‌بینیم که حتّی زنان در حرامسرای شاه و برخی بزرگان نیز سعی می‌کردند مشکلات خود را از این طریق حل کنند؛ به عنوان نمونه در سرگذشت درویش بی‌دین با درویش صفر می‌بینیم به محض خبر ورود آنان به طهران، دعاجویان و دواخواهان از هر سوی روی می‌آوردند. «مادری با دو فرزند خود دعای چشم زخم می‌خواست. زنی از برای شوهر دعای عقداللّسان توقّع داشت. پهلوانان حرز تیغ‌بندی، دختران دعای گشادی بخت، میراث خواهان، دعای مرگ وارثان می‌خواستند» (موریه،۱۳۹۸: ج۱/۱۲۸)؛ امّا لقمه‌های چرب آنان اندرونیان و درباریان خرافاتی بودند و همین امر به بازار سودجویانی چون درویش بی‌دین یا درویش صفر و یا رمالّان رمان

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی رونق می‌بخشد؛ مثلاً درویش به پیرزنی از اندرون که می‌خواهد در رتبه از همه بانوان برتر باشد، جگر میمون می‌دهد؛ به دیگری که می‌خواهد مورد توجّه شاه باشد، خاکستر میمون می‌دهد؛ به دیگری پیه خرس می‌دهد تا چین و چروک صورتش از بین برود و این گونه «لولهای قند بسیار به بازوان بلکه به ناف زنان بست و حب‌های گنده بسیار به حلق مردان فروکرد» (موریه،۱۳۹۸: ج۱/۱۲۸)؛ حتّی شاه نیز «از نظر اعتقادی به خرافات و دعانویسی پایبند بود» (زرقانی، ۱۳۹۸: ج۲/ ۹). در چنین بافتی است که شخصیّت‌های پیکاروی رمان نیز سعی می‌کنند با استفاده از فرصت به اهداف خود دست یابند؛ پول در بیاورند و موقعیّت بالایی در میان مردم کسب کنند. نمونه آن را در درویش‌صفر، درویش بی‌دین می‌توان دید که چگونه با آگاهی از سادگی مردم، خرافات خود را به خورد آنان می‌دهند و کیسه‌های خود را سنگین می‌کنند. درویش‌صفر پس از مرگ درویش بی‌دین برای کسب درآمد راه استاد خود را ادامه می‌دهد. «من از مرگ درویش، مدّتی به نام کوچک ابدالیِ او بقیّه الجیشش را با ظلمات و تیر نجات او تاراج می‌کردم. در سایه مویها و استخوانها که از مزبله‌ها جمع می‌کردم و به نام موی و استخوان او (درویش بی‌دین) خرج می‌دادم و بیشتر از کشیشانی که به نام استخوان عیسی مبلغ‌ها اندوختند، اندوختم» (موریه،۱۳۹۸: ج۱/ ۱۳۰).

نتیجه‌گیری

پژوهش به بررسی ژانر ادبی رمان پیکارسک در رمان *سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی* اختصاص یافته‌است. نتایج بررسیهای چنین است: شخصیت حاجی‌بابا به دلیل داشتن ویژگیهایی چون فقر و تهیدستی، جیره‌خوار اربابان متعدّد بودن، بی‌ثباتی و تغییر هویّت، زیرکی و باهوشی، فرصت‌جویی، فریبکاری و حیله‌گری، دروغگویی و کذّابی، ریاکاری و تزویر، دزدی، پایبند نبودن به اخلاق و ایستابودن، یک شخصیّت پیکارو به‌شمار می‌آید. رمان *سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی* رمان پیکارسک به شمار می‌رود؛ زیرا ساختار داستان اپیزودیک است و ۱۳٤ گفتار را دربرمی‌گیرد؛ واقعگرایانه است؛ جنبه انتقادی دارد؛ هجوآلود و گاه طنزآمیز است؛ داستان از زبان شخصیّت اصلی داستان یعنی حاجی‌بابای اصفهانی بازگو می‌شود؛ بنابراین زاویه دید اثر، اوّل شخص است و رمان به زبانی ساده و روان بیان شده؛ داستان زندگی یک پیکارو به تصویر کشیده شده و شخصیّت اصلی رمان یعنی حاجی‌بابا ضدّ قهرمان است.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعه است که سبب به ظهور رسیدن این گونه می‌شود. در هر جامعه‌ای که شرایط فراهم شود، شخصیّت‌های پیکارو ظهور می‌کنند. زمان تألیف رمان *سرگذشت حاجی‌بابای اصفهانی* دوره پادشاهی فتحعلی‌شاه قاجار است. در این دوره ضعف و بی‌کفایتی پادشاه، استبداد، خودخواهی و شهوترانی او، فساد رجال، درباریان و سیاستمداران دولتی، دخالتها و تجاوزهای بیگانگان بویژه انگلیس، جنگ با روس، فقر و سطح پایین سواد در جامعه، پریشانی اوضاع مردم، تشویش افکار مردم نسبت به اوضاع و احوال کشور، سبب به وجود آمدن ناامنی، هرج و مرج، به‌هم‌ریختگی اوضاع جامعه ایران آن روزگار و پدیدآمدن انسانهای پیکارو صفت شده‌است؛ بنابراین می‌توان گفت که این ژانر، که محتوای آن انتقاد از شرایط آن روزگار و پیکاروهاست، شرایط آن دوره را بخوبی ترسیم کرده است.

پی‌نوشت

1. Abrams, M. H
2. Galt Harpham
3. Fanger de Haan
4. Claudio Guillin
5. A.A. Parker
6. Ihab Hassan
7. Christine j Whitbourn
8. Lazarillo de Tormes
9. Mateo Aleman
10. Guzeman de Alfarache
11. Ferancisco de Quevedo
12. Buscon Life

۱۳. کلمه‌ای ترکی به معنی چادر و خیمه.

14. Picaroon
15. episodic novel
16. M. Pavlović

فهرست منابع

ایبرمز، ام. اچ و گالت فرهم، جفری؛ (۱۳۸۷) ***فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی***؛ ترجمه سعید سبزیان مرادآبادی، رهنما: تهران.

بالائی، کریستف و کویی‌پرس، میشل؛ (۱۳٦٦) ***سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی***؛ ترجمه احمد کریمی‌حکّاک، پاپیروس: تهران.

بهار (ملک‌الشعرا)، محمّدتقی؛ (۱۳٦۹) ***سبک‌شناسی؛ تاریخ تطوّر نثر فارسی***؛ تهران: امیرکبیر.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

بوبانی، فرزاد؛ (۱۳۸۷) «جیمز موریه، حاجی بابا و ادبیات استعماری»؛ **پژوهش زبان‌های خارجی**، ش ٤۳، ص ٥-۲۷.
بوتور، میشل؛ (۱۳۷۹) ***جستارهایی در باب رمان***؛ ترجمه سعید شهرتاش، سروش: تهران.
پاولویچ.م و همکاران؛ (۱۳۵۷) ***سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران***؛ ترجمه هوشیار، چ سوم، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
تراویک، باکنر؛ (۱۳۹۰) ***تاریخ ادبیّات جهان***؛ ج یک، ترجمه عربعلی رضایی، چ چهارم، تهران: نشر و پژوهش فرزان روز.
حلبی، علی‌اصغر؛ (۱۳٦٤) ***مقدّمه‌ای بر طنز و شوخ‌طبعی در ایران***؛ تهران: پیک ترجمه و نشر.
داد، سیما؛ (۱۳۷۱) ***فرهنگ اصطلاحات ادبی***؛ تهران: مروارید.
دانشگر، آذر؛ (۱۳۹۸) پیکارسک حلقه پیوند «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» و «سیاحت درویشی دروغین»؛ **فصلنامه پژوهشهای نقد ادبی و سبک‌شناسی**؛ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد، ش۳۵، ص ۷۸-۵۷.
رازی، نجم الدّین؛ (۱۳۷۱) ***مرصاد العباد***؛ تصحیح امین ریاحی، تهران: توس.
زرقانی، سیّد مهدی؛ (۱۳۹۸) ***تاریخ ادبیّات ایران و قلمرو زبان فارسی (٤) با رویکرد ژانری***؛ چ دوم، تهران: انتشارات فاطمی.
سبزیان مرادآبادی، سعید و میرجلال‌الدّین کزّازی؛ (۱۳۸۸) ***فرهنگ نظریّه و نقد ادبی*** *(واژگان ادبیّات و حوزه‌های وابسته)*؛ تهران: مروارید.
سپهر، محمّدتقی لسان‌الملک؛ (۱۳۷۷) ***ناسخ التواریخ*** *(تاریخ قاجاریّه)*ژ؛ به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.
سیبر، هری؛ (۱۳۸۹) ***پیکارسک؛ داستان قلّاشان***؛ ترجمه فرزانه طاهری، تهران: مرکز.
شمیم، علی اصغر؛ (۱۳۷۹) ***ایران دوره قاجار***؛ تهران: نشر زریاب.
صفا، ذبیح‌الله؛ (۱۳٦۳) ***گنجینهٔ سخن***؛ تهران: امیرکبیر.
عرب یوسف‌آبادی، فائزه و سمیرا بامشکی؛ (۱۳۹۵) «روایت‌شناسی تطبیقی گونه مقامه و پیکارسک»؛ **مجله زبان و ادبیات عربی**؛ ش چهاردهم. ص ۱۰۵-۸۳.
غنیمی‌الهلال، محمّد؛ (۱۳۹۰) **ادبیّات تطبیقی** (تاریخ و تحوّل، اثرپذیری، اثرگذاری فرهنگ و ادب اسلامی)؛ ترجمه مرتضی آیت‌ا... زاده شیرازی. تهران: امیرکبیر.
فشاهی، محمّدرضا؛ (۱۳٥٤) ***گزارشی کوتاه از تحوّلات فکری و اجتماعی در جامعه فئودالی ایران***؛ تهران: گوتنبرگ.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]
[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]
[DOI: 2634.18.73.3]

کادن، جان آنتونی؛ (۱۳۸٦) ***فرهنگ توصیفی ادبّیات و نقد***؛ ترجمه کاظم فیروزمند، چ دوم، شادگان: تهران.

کاتم، ریچارد؛ (۱۳۷۸) ***ناسیونالیسم در ایران***؛ ترجمه احمد تدیّن، تهران: کویر

لوته. یاکوبژ؛ (۱۳۸۸) ***مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما***؛ امید نیک‌فرجام. مینوی‌خرد: تهران

مستوفی، عبدالله؛ (۱۳٦۱) ***شرح زندگانی من*** *(تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار)*؛ چ دوم، تهران: زوّار.

موریه، جیمز؛ (۱۳۷٦) ***حاجی‌بابای اصفهانی***؛ ترجمه میرزا حبیب اصفهانی، علمی: تهران.

میرصادقی، جمال و میمنت (ذوالقدر)؛ (۱۳۹۰) ***راهنمای رمان‌نویسی***؛ تهران: سخن.

میرصادقی، جمال؛ (۱۳۷٦) ***ادبیات داستانی***؛ تهران: سخن.

ناطق، هما؛ (۱۳۵۳) ***از ماست که بر ماست***؛ تهران: آگاه.

نیک خلق، علی‌اکبر و عسگری نوری؛ (۱۳۷۷) ***زمینه‌های جامعه‌شناسی عشایر ایران***؛ تهران: چاپخش.

Abrams, M. H. & Galt Harpham, G, (2009). *A Glossary of Literary Terms*, Boston: Wadsworth Cengage Learning.

Brewer, E, Cobham, (2003). *Brewer Dictionary of phrasand fable*. London: Blackmask Online.

Wicks, Ulrich, (1974). "The Natur of Picaresque Narrative: A Model Approach", *PMLA*, 89 (1974), 240-249.

[Downloaded from lire.modares.ac.ir on 2024-05-17]

[DOR: 20.1001.1.17352932.1400.18.73.6.9]

[DOI: 2634.18.73.3]